

Sisekaitseakadeemia

Sisejulgeoleku instituut

Silvia Tänav

**EESTI POLITSEIUURIJATE JA PROKURÖRIDE
USKUMUSED PETLIKU KÄITUMISE TUNNUSTE KOHTA**

Magistritöö

Juhendaja: Talis Bachmann, PhD

Kaasjuhendaja: Anne Valk, MBA

Tallinn 2021

ANNOTATSIOON

Kolledž/instituut Sisejulgeoleku instituut	Kaitsmise kuu ja aasta: Juuni 2021
Töö pealkiri eesti keeles: Eesti politseiuurijate ja prokuröride uskumused petliku käitumise tunnuste kohta	
Töö pealkiri võõrkeeles: <i>Beliefs of Estonian investigators and prosecutors on deception detection cues</i>	
Lühikokkuvõte: <p>Magistritöö on kirjutatud eesti keeles ja sisaldab ingliskeelset resümeed. Töö põhiosa maht on 65 lehekülge. Magistritöös on kasutatud 200 erinevat allikat. Tulemuste esitlemisel on kasutatud 3 tabelit ning uurimisinstrument on toodud ära töö lisas.</p> <p>Magistritöö eesmärgiks oli välja selgitada Eesti Vabariigi prokuröride ja politseiuurijate tõekspidamised eksperimentaalpsühholoogias kinnitust leidnud petliku käitumise tunnuste kohta, et võimaldada edasine arutelu eksperimentaalse kognitiivse psühholoogia võimaliku panuse osas menetlusvaliteedi parendamiseks. Eesmärgi saavutamiseks viidi läbi mitte-eksperimentaalne läbilõikeline valikuuring, kus andmete kogumiseks kasutati struktureeritud küsimustikku. Kvantitatiivse andmeanalüüsiga selgitati välja, kuivõrd menetlejate ja tavainimeste tõekspidamised erinesid ning vaadeldi õigesti vastamise seost tööstaaži ning muude näitajatega. Arutelus kõrvutati menetlejate tõekspidamisi empiirilisel verifitseeritud seaduspärasustega.</p> <p>Uurimisprobleem, mis küsis, kas Eesti õigusvaldkonna menetlejate tõekspidamised pettusele viitavatest jälgitavatest käitumismustritest on tavainimestega võrreldes rohkem kooskõlas teadlaste poolt empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasustega, sai vastuse. Kokkuvõttes näitasid saadud tulemused, et nii politseiuurijatel kui prokuröridel on tavainimestega enamjaolt sarnased uskumused selle osas, kuidas väljendub petlik käitumine, kuid need uskumused polnud konsensuslikud. Menetlejal oli nende tunnuste diagnostilisuse osas mitmeid stereotüüpseid vaeleavamusi, kuid nende uskumused olid rohkem kooskõlas erialakirjandusega verbaalsete või paraverbaalsete märkide puhul. Töö tulemused põhjendavad ettepanekut riiklikult tunnustatud ekspertide hulka lisada teaduspõhise valetamispsühholoogia ja -käitumise asjatundjad, kelleks on kognitiivse eksperimentaalpsühholoogia spetsialistid.</p>	

Lisad: Uurimisinstrument	
Võtmesõnad: pettuse tuvastamine, petliku käitumise tunnused, menetlejate uskumused	
Võõrkeelsed võtmesõnad: <i>deception detection, beliefs about deception, experts' opinion</i>	
Säilitamise koht: Sisekaitseakadeemia raamatukogu	
Töö autor: Silvia Tänav	
<p>Olen koostanud lõputöö iseseisvalt. Kõik lõputöö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, seisukohad, kirjallikest allikatest ja mujal allikates saadud info on nõuetekohaselt viidatud. Olen nõus oma lõputöö avaldamisega elektroonilises keskkonnas.</p>	
Allkiri:	Kommentaar
Vastab lõputöö nõuetele	
Juhendaja: Talis Bachmann, Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kognitiiv- ja õigupsühholoogia professor	Allkiri:
Kaasjuhendaja: Anne Valk, Sisekaitseakadeemia juhataja-lektor	Allkiri:
Kaitsmisele lubatud	
Kolledži direktor/instituudi juhataja: Anne Valk, Sisejulgeoleku instituudi direktori ülesannetes	Allkiri:

SISUKORD

ANNOTATSIOON	2
SISSEJUHATUS	5
1. PETLIKU KÄITUMISE TEGELIKUD JA ARVATAVAD TUNNUSED	13
1.1. Õiguspsühholoogia ja valetamise olemus	13
1.2. Empiiriliselt kinnitust leidnud seaduspärasused valetamise vaadeldavates märkides	19
1.3. Menetlejate ja tavainimeste vahelised erinevused uskumustes petliku käitumiste tunnuste kohta	31
2. POLITSEIURIJATE JA PROKURÖRIDE USKUMUSED PETLIKU KÄITUMISE TUNNUSTE KOHTA	39
2.1. Meetod	39
2.2. Tulemused	43
2.3. Arutelu	50
KOKKUVÕTE	65
SUMMARY	68
KASUTATUD KIRJANDUS	70
Lisa 1. Uurimisinstrument	88

SISSEJUHATUS

Käesolev magistritöö lähtub eeldusest, et inimesed, kes tegelevad tõsiste kuritegude uurimisega, peaksid olema kursis peamiste psühholoogiliste tunnetuse ja käitumise regulatsiooni mehhanismidega, mis võivad kahtlustatavat, süüdistatavat või tunnistajat kallutada kas siis heauskselt ekslike või teadlikult antud valede ütluste andmisele, olles seega oluliseks teguriks, millest sõltub menetluse kvaliteet ja lõppkokkuvõttes õiguse õiglus. Mainitud menetlejad on kohus, prokuratuur ja uurimisasutus (Kriminaalmenetluse seadustik, 2003). Uurimisasutused on omakorda Politsei- ja Piirivalveamet, Kaitsepolitseiamet, Maksu- ja Tolliamet, Konkurentsiamet, Sõjaväepolitsei, Keskkonnainspeksioon ning Justiitsministeeriumi vanglate osakond ja vangla (Kriminaalmenetluse seadustik, 2003, § 31). Käesolevas töös kõneldakse politseiuurijatest ja prokuröridest koos kui menetlejatest.

Oluline on süsteemselt tähelepanu pöörata sellistele aspektidele nagu tunnistuse võtmise meetodid ja selle psühholoogilised mõjud ning taju- ja mälupsühholoogia mehhanismide toimimispõhimõtted, mida ei oska valgustada ei juristid ega paljud kliinilised psühholoogid, sest see ei kuulu nende ekspertiisi kompetentsi. Asjakohased teadmised langevad eksperimentaalpsühholoogia pädevusalasse, kuid Eestis on õigussüsteem süstemaatiliselt kaasanud valdavalt vaid kliinilist psühholoogiat, mis erinevalt eksperimentaalpsühholoogiast tugineb konkreetse indiviidi hindamisele, lähtudes oma intuitsioonist ning sageli spekulatiivsetest isiksuseteooriatest, kuigi kasutatakse ka teste. Eksperimentaalne ehk teaduslik lähenemine tugineb psühholoogia kontekstis seevastu üksikisikute klasside või kohortide uurimisele. Selleks toetub eksperimentaalpsühholoogia seaduspärasustele, mis on välja selgitatud tuginedes paljudele omavahel sõltumatutele uurimustele, mis on viinud omavahel kattuvatele ja seega suurema üldistusjõuga tulemustele. Selliste uurimuste tunnuseks on objektiivselt mõõdetavate mõjutegurite põhjusliku toime väljaselgitamine objektiivselt mõõdetavatele käitumuslikele (sh ütlustes väljenduvatele) ilmingutele.

Valedetektoritesti ja intensiivseid (ingl *coercive*) ülekuulamismeetodeid on maailmas aastakümneid kasutatud ning nüüdseks teame (mh Williams, 2000; Gould & Leo, 2010; Meyn, 2014; Crump, 2019; Janzen, 2019; Fabiszewski, 2020), et need on viinud valeülestunnistusteni, mis päädivad kahetsusväärse kohtupraagiga – vale

süüdimõistmisega (ingl *wrongful convictions*). Sobimatute tehnikate kasutamise eest maksavad tuhanded kallist hinda tänaseni. Ometi on ajukuvamismeetodid toonud meid valetamise eristamisele tõepärasest kommunikatsioonist oluliselt lähemale kui kunagi varem. Eestis ei ole autorile teadaolevalt uuritud, kui palju esineb valeülestatustusi, kuid Ameerika Ühendriikide statistika peaks igauht mõtlema panema.

Päris elu peegeldavad numbrid on ja jäävad alati täpselt teadmata, sest on süütu, keda klassifitseeritakse ekslikult süüdi, ja on need, keda klassifitseeritakse ekslikult süütuks, lisaks veel menetlemata jäänud elujuhtumid. Siiski on läbi viidud mitmeid tähendusrikkaid uuringuid, näiteks seoses USA-s tehtud Süütuse Projektiga (ingl *Innocence Project*). Nende uuringute valimisse kuuluvad kaasused, kus kohtualused on hiljem õigeks mõistetud. 2014. aastal hinnati (Gross *et al.*, 2014, p. 5), et 4,1% USA-s surma mõistetutest on hilisemate andmete põhjal õigeks mõistetud. Tähelepanuväärselt tähendab see üht süütut iga 25 surmamõistetud kohta ja seetõttu ei ole süütute vangimine midagi nii haruldast, et selle võib „loomuliku kaona“ tähelepanuta jätta. On raske öelda, kas selline mõtlemapanev tulemus on põhjustatud vandekohtu süsteemi eripäradest ning Euroopa kontinentaalse süsteemi puhul on asjad paremad, kuid üldisemalt võttes näitab toodud statistika sellegipoolest probleemi tõsiseltvõetavust.

Lääneriigid nagu USA, UK ja Holland on oma menetlustoimingut ning õigussüsteemi reforminud, et saavutada uurimistes kõrgem menetlus kvaliteet. Nendes riikides on menetluslaste tugiteadmiste tõhustamisel appi võetud eksperimentaalse kognitiivse psühholoogia oskusteave. Eestis on õiguslale suunitletud eksperimentaalpsühholoogia teadusharuna jäänud oma kaaslaste – kliinilise psühholoogia, nõustamise ja koolipsühholoogia – varju. Valdavalt ei kaasata eksperimentaalpsühholoogia eksperte süsteemselt ei uurimistes ega kohtutes, välja arvatud üksikud juhtumid (nt ENSV ajal 1987 kriminaalasjas nr. 702072 T. Bachmanni ja R. Maruste tehtud psühholoogiaekspertiisi küsimus 2; ENSV ajal 1989 kriminaalasjas nr. 804789 T. Bachmanni ja R. Maruste tehtud psühholoogiaekspertiisi küsimus 2; 18. detsembril 1991 T. Bachmanni tehtud ekspertiis kriminaalasjas nr. 89031667 küsimused 1 ja 2; kaitse poole asjatundjana Rando Hõlpuse kui süüdistatava kohtukaasuses T. Bachmann'i poolt 2017 kohtus antud arvamus). Kuigi eeltoodud näited demonstreerivad, et seadusandluse mõistes on ka kognitiivse eksperimentaalpsühholoogia spetsialiste võimalik kohtus asjatundjana kaasata ning paluda neil tunnistusi anda, käsitleb käesolev töö tegelikult eksperimentaalse

kognitiivpsühholoogia teaduskraadi omavat spetsialisti eriteadlasena, kelle protsessi kaasamine võiks olla võimalik rohkematel juhtudel kui seni praktiseeritud. Kriminaalmenetluse seadustiku (2003, § 109¹) alusel on asjatundja „füüsiline isik, kellel on eriteadmised, mida ta rakendab käesolevas seadustikus sätestatud juhtudel ja korras, kuid keda ei ole kaasatud kriminaalmenetlusse eksperdina.“ Kohtuliku arutamise vahetuse põhimõtte (KrMS § 15) järgimiseks on eelkõige vaja asjatundja kohtus isiklikult üle kuulata ja ütlused ka protokollida. Pigem erandlik on kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamine (Tiitson, 2012, lk 24) nagu seda tehakse ekspertiisiakti puhul. Niisiis võib asjatundja seisust kirjeldada kui midagi tunnistaja ja eksperdi vahelist (Tiitson, 2012, lk 23). Tegemist on eriteadmistega isikuga kriminaalmenetluses, kes ei ole ekspert. Riiklikult tunnustatud ekspertide (Kohtuekspertiisiseadus, 2001) nimistust jäävad *de facto* välja kõik psühholoogid, kes pole kliinilise suuna esindajad ning kõigi eelduste kohaselt nendega koos ka tähelepanuväärne hulk asjakohaseid teadmisi. Selline korraldus kätkeb lünka olemasoleva teoreetilise teadmise ning praktilise rakendamise vahel.

Käesoleva töö teema on **aktuaalne**, sest Eestis on esile kerkinud ka mõned potentsiaalsed õigusvastased süüdimõistmise juhtumid. Näiteks jõustus 27. märtsil 2018 president Kersti Kaljulaidi otsus (Vabariigi Presidendi Kantselei, 2018) anda armu Eesti ühele vastuolulisemale eluaegsele vangile, nelja inimese tapmise eest ligi 20 aastat vangis istunud Anatoli Nikolajevile. Lisaks on Eesti teadusmaailmas alustatud eksperimentaalse õiguspühholoogia alast tööd tudengite (nt Marken-Kruusmägi, 2013; Palu, 2014; Piilberg, 2017; Randma, 2017; Ristmets, 2018; Voo, 2018) ja ülikooli teadurite (nt Kask, 2011; Bachmann, 2003, 2015) poolt. Seni ei ole veel asutud uurima seda, kuidas teaduslikult tõestatud eksperimentaalpsühholoogia meetodeid ja sellistele meetoditele tuginedes saadud teadmisi inimpsüühikast rakendada uurimisasutustes. Käesolev töö on esimene samm selles suunas, et eesmärgipäraselt edendada eksperimentaalpsühholoogia rakendamist õiguskaitseasutustes, mistõttu võib teemakäsitlust pidada **uudseks**. Samuti ei ole varasemalt Eestis uuritud, kuivõrd ühtivad uurijate hinnangud valelikkuse kohta empiirilisel kinnitatud seaduspärasustega. Lisaks varasema uuringudisaini osalisele replikeerimisele Eesti oludes laiendab käesolev töö olemasolevat kirjandust, võttes menetlejate ja tavainimeste uskumuste võrdlemisel arvesse ka raporteeritud enesekindlust.

Lisaks teistele Eesti ülikoolidele on ka Sisekaitseakadeemias varasemalt haakuvatel teemadel kaitstud lõputöid (nt Kurbat, 2013; Magomedov, 2013; Rand, 2014), kuid need

on jäänud truuks teoreetilisele essee laadsele käsitlusele, uurides, millised valetamise tuvastamise meetodid on olemas. Magistritööde osas (nt Tiks, 2016) on vaadeldud vaid DNA-kontaminatsiooni, mitte psühholoogilisi meetodeid, mis käesolevas töös vaatluse all on. Vajaliku tähelepanuta on jäänud uute käitumisteaduslikult tõestatud meetodite rakendamise protsess ning sellega kaasnevad raskused.

Tööle püstitatud eesmärkidest lähtuvalt otsitakse vastust järgmisele **uurimisprobleemile**: Kas Eesti prokuröride ja politseiuurijate tõeskpdamised pettusele viitavatest jälgitavatest käitumismustritest on tavainimestega võrreldes rohkem kooskõlas teadlaste poolt empiirilisel tõestatud seaduspärasustega?

Tõendamistegevuses on väga oluline, mõnel juhul ka määrav, tuginemine menetlusosaliste poolt antud ütlustele. Valdavalt on need ütlused mälu põhised, st ülekuulata või muu menetluses osalev isik väidab midagi eelnevalt toimunu kohta vastavalt oma mälu talletunud eelnevale informatsioonile. Teadupärast aga on mälu põhiste ütluste usaldusväärsus tegelikult halvem, kui seda juristid arvavad olevat; pealegi on ekslike, aga siiralt antud ütluste ning teadlikult valede ütluste eristamine keeruline (Bachmann, 2015) ja seda eelkõige ilma vastavate eksperimentaalpsühholoogiale tuginevate teadmisteta. Samuti on puudulikud teadmised kallutuste (kognitiivsete kallete) ja eksimuste allikatest, mis toimivad kogumi või üksikobjekti äratundmiseks esitamisel (Charman, Kavetski & Mueller, 2017). Meetodite ja teadmiste pagas, mis puutub just sellesse, keske tähtsusega küsimusteringi, kuulub eksperimentaalse kognitiivse psühholoogia valdkonda, kuhu kuulub ka eksperimentaalne rakenduslik kognitiivpsühholoogia (ingl *applied cognitive psychology*).

Wells ja kolleegid kirjutavad oma 2000. aasta ülevaateartiklis, et nende kogemuste kohaselt ei ole õigussüsteemi tähelepanu püüdmiseks piisanud üksnes tugeva teaduskirjanduse olemasolust mingis valdkonnas. Hea näitena võib tuua just tunnistajate mälu temaatika, mida puudutav tipptasemel teadus iseenesest ei ajendanud teaduslikult tõestatud praktikate implementeerimist tõendusmaterjali kogumise metoodikasse. Niisiis on Inglismaa ja Walesi kogemused olnud sarnased USAs levinud DNA põhjal vabastamise kaasustele selles mõttes, et vaid pärast märkimisväärseid õigussüsteemi eksimusi jõuti arusaamani, et tõenduspõhises teaduspsühholoogias töötavatel psühholoogidel võiks õigussüsteemile midagi olulist pakkuda olla (Wells *et al.*, 2000, p. 596).

Viimasel kümnendil on avaldatud mitmeid artikleid (mh Norris *et al.*, 2019; Janzen, 2019; Fabiszewski, 2020), mis ärgitavad õigussüsteemis toimijaid olema avatud uute õigust puudutavate teaduslike resultaate implementeerimisele. Peamine argument on, et parimate praktikate identifitseerimine ja rakendamine vigade ärahoidmiseks on pea igast vaatepunktist parem lahenduskäik kui proovida vigu tabada pärast selle tekkimist, kas siis kohtusaalis või hiljem läbi uurimisprojektide (Doyle, 2012, p. 6). Kõhedustekitavaid juhtumeid ekslikult süüdimõistvatest kohtuotsustest koheldakse tavapäraselt kui erakordseid ja seega tõenäoliselt mittekorduvaid intsidente, kuid isegi sellise käsitluse puhul on võimalik tekkinud probleemid üles loetleda, mingil alusel kokku liigitada ning järjestada. Selline lähenemine on andnud kasulikke uuendusi, näiteks äratundmisriidade läbiviimisel topeltpimedate järjekordse protokolliga kasutuselevõtt ja mõnikord on need uuendused ka edukalt menetluspraktikasse integreeritud (Bull, Kovera & Evelo, 2020, p. 564). Sellegipoolest ei võimalda sellisel viisil loodud lahendused süsteemi tulevase töökindluse põhimõttelist parandamist peamiselt seetõttu, nagu demonstreerib eeltoodud näide Ameerika Ühendriikidest, et 15 aastat pärast esimest soovitusi (Wells *et al.*, 1998; *National Institute of Justice*, 1999, p. 9) vastav protokoll kasutusele võtta, oli ühe uuringu andmetel (*Police Executive Research Forum*, 2013) see kasutusel vaid ligi kolmandikus õiguskaitseorganitest. Seega on iga empiirilise tõendusmaterjali põhjal tehtud parendusettepaneku tegelikuks kasutuselevõtuks vajalik aastatepikkune lobitöö – ülesanne, mis ei ole konkreetselt kellelegi omistatud. Jääb järeldada, et teadmiste teekond „laborist jaoskonda“ võiks olla paremini korraldatud. Kindlasti aga on veel üheks probleemi leevendamise võimaluseks kaasata menetlusse vastava valdkonna asjatundjaid – kaugema eesmärgina valdkonna asjatundjate baasil kujundada vastav kohtuekspertiisi kompetents.

Sellele vaatamata on interdistsiplinaarsed valdkonnad, sh õiguspsühholoogia, läbimas laienemise ja kasvamise perioodi (Shaw, Öhman & van Koppen, 2013; Railean & Baghici, 2020, p. 644). See on selgitatav laialdase kirjanduse olemasoluga, mis demonstreerib, et on hulgaliselt õigusvaldkonnaga haakuvaid teemasid, kus eksperimentaalse kognitiivpsühholoogia spetsialistid ning nende poolt tehtud teadusuuringused annavad usaldusväärsema teadmise kui kliiniline psühholoogia või psühhiaatria. Nende hulgas tunnistajate mälu, kallutused, ootuspõhised illusioonid, otsuste vastuvõtmise mehhanismid, aistingute ja taju piirvõimed, sisendatavus, nägude äratundmine ja mäletamine, valetamine (Bachmann, 2015). Eristust illustreerib, et loetletud teemad tähendavad enamjaolt normaalse psüühika uurimist, samas kui kliinilise suuna esindajad keskenduvad eelkõige

hällbivale psüühikale. Käesolevas töös on Eesti õigussüsteemi õiguspsühholoogia vaatepunktist uurima asunud, alustades ühest piiritletud teemast, milleks valiti valetamise tuvastamine. Valitud teema vastab paarile olulisele tunnusele. Esiteks on vastav temaatika teadlaste poolt põhjalikult läbi uuritud (nt Sternglanz *et al.*, 2019, p. 304), mistõttu ei ole oluliseks takistuseks erimeelsused erialakirjanduseks. Teisalt on tegemist väga olulise aspektiga nii kohtueelses kui ka kohtumenetluses. Lisaks on valeütluste andmise mittelubatavus ja vastav karistamine eraldi ka seadusesättena reguleeritud (KarS § 320). Praktilisest vaatepunktis võimaldas teemavalik antud kujul uurida autorile huvipakkuvat populatsiooni, milleks olid prokurörid ja politseiuurijad, sest ei seadnud osalejatele tähelepanuväärseid nõudmisi aja ja muude ressursside kulutamisele. Samas on erialakirjandus veenvalt näidanud, et paraku pole petliku käitumise tuvastamine praktikute poolt piisavalt efektiivne,.

Pettuste tuvastamise uuringutes eristatakse tavaliselt tegelikke ja arvatavaid pettuse tunnuseid (Zuckerman *et al.*, 1981). Tegelikud tunnused on näitajad, mida uuringutes on seostatud pettusega ja valetamisega. Arvatavad tunnused on näitajad, mida inimesed arvavad üldiselt pettusele viitavat. Enamik sellekohaseid uuringuid on leidnud, et õigete tõesusotsuste protsent on veidi suurem kui juhuslikult õigesti antud otsustuste protsent (Vrij, 2000; Bond & DePaulo, 2006, p. 230), millest saab järeldada, et inimesed pole hinnangute tegemisel kasutanud õigeid märke (Strömwall & Granhag, 2003, p. 20) või ei ole erandlikult neid märke üldse antud juhul olemas. Niisiis omistatakse inimeste üldiselt kehv valetamise tuvastamise võimekus muuhulgas valedele uskumustele selle kohta, kuidas valetamine tõerääkimisest erineb.

Oma ülevaates professionaalselt valetuvastusega kokku puutuvate inimeste väljendatud veendumustest leidsid teadlased (Stömwall, Granhag & Hartwig, 2004, p. 233), et menetlejad tuginevad tõepärasuse hindamisel ekslikult valdavalt pilgu vältimisele ja närvilisuse märkidele. Need uskumused erinevad vähe tavainimeste kirjeldatud tunnustest (Vrij, 2008, p. 1333). Selle valguses pole enam nii üllatav, et paljud professionaalid ei suuda petmist tuvastada täpsemini kui võhikud (nt Meissner & Kassin, 2002, p. 476).

Kirjandusele toetudes on püstitatud järgmised hüpoteesid:

1. Menetlejate ja tavainimeste vahel Eestis ei esine olulisi erinevusi uskumustes selle kohta, millised märgid viitavad valetamisele.

2. Tuvastatud uskumused ei ole rahuldaval määral kooskõlas varasemates uuringutes empiiriliselt leitud seaduspärasustega petlikule käitumisele viitavate tunnuste kohta.
3. Menetlejate töökogemus on positiivses seoses nende poolt raporteeritud enesekindlusega, aga mitte nende poolt antud õigete vastuste määraga.

Magistritöö **eesmärk** on selgitada välja Eesti Vabariigi prokuratuuri- ja politseiuurijate töespidamised eksperimentaalpsühholoogias kinnitust leidnud petliku käitumise tunnuste kohta. Asjakohase vahemärkusena olgu öeldud, et need teadmised seostuvad mitte üksnes kohtuliku tõendina aktsepteeritavate tõsiasjadega, vaid ka tõsiasjadega, mis ei puutu otseselt kohtus kasutatavatesse tõenditesse, vaid saavad parandada menetluskvaliteeti kohtueelse menetluse tulemuslikuma läbiviimise kaudu. Oodatavaks tulemuseks on menetlejate teadlikkuse suurenemine ning pikemas perspektiivis see, et riiklikult tunnustatud ekspertide nimistus oleks esindatud mõned eksperimentaalse kognitiivse psühholoogia eriala esindajad, et parandada õigussüsteemi kvaliteeti ning edukamalt kaitsta kodanike õigusi.

Eesmärgi saavutamiseks on seatud järgmised **uurimisülesanded**:

1. Kaardistada ja loetleda teadaolevad olulised seaduspärasused pettusega seotud jälgitavas käitumises.
2. Analüüsida kirjanduse põhjal õigusvaldkonnas praktiseerijate üldist teadlikkust valetamise märkidest.
3. Analüüsida Eesti menetlejate uskumusi seoses valetamise märkidega, võrreldes tavakodanikega (st õigusliku menetluse osas mitte-professionaalidega).
4. Hinnata tulemusi lähtuvalt varasemast kirjandusest ning teha ettepanekuid edasisteks uuringuteks.

Eesmärkide saavutamiseks viidi läbi ülevaateuring, mille instrumendiks oli struktureeritud küsimustik. Uuringus osalejad vastasid küsimustele teaduskirjandusele põhinevate petliku käitumise tunnuste kohta, mille alusel omistati igale katseisikule teadmiste ülevaatlik skoor. Politseiuurijate, prokuröride ja tavainimeste skooore võrreldi nii omavahel kui vastava teaduskirjandusega ning selle põhjal hinnati, kas menetlejate

tõekspidamised erinevad tavainimest uskumustest ning kas need tõekspidamised tunduvad olevat kooskõlas empiirilistest tõestust leidnud seaduspärasustega. Kuna analoogseid uuringuid on varasemalt välismaal läbi viidud (nt Vrij & Semin, 1996; Akehurst *et al.*, 1996; Strömwall & Granhag, 2003; Bogaard *et al.*, 2016), oli seejärel võimalik tulemusi võrrelda, anda seeläbi ülevaade hetkeseisust ning vaagida potentsiaalset vajadust eksperimentaalpsühholoogide ja kognitiivse eksperimentaalpsühholoogia teavet protseduuridesse kaasata.

1. PETLIKU KÄITUMISE TEGELIKUD JA ARVATAVAD TUNNUSED

1.1. Õiguspsühholoogia ja valetamise olemus

Kohtuekspertiisile pani oma tööga 19. sajandi lõpus aluse Wilhelm Wundt, keda tuntakse eelkõige psühholoogia kui iseseisva teaduse rajajana (Wong, 2009, lk 238; Krauss, 2019, lk 2). Eraldades psühholoogia filosoofiast ja bioloogiast, vormis ta suuresti selle pildi, mis meil ka tänapäeval sellest suhteliselt noorest teadusharust on. Wundti õpilaste hulka kuulus teiste hulgas ka Emil Kraepelin, kes oli Tartu Ülikooli eksperimentaalpsühholoogia suuna alusepanija (Allik & Tammiksaar, 2016, lk 325). Nii Tartu Ülikoolis kui ka Eesti Psühholoogide Liidus on praegugi iseseisvalt esindatud nii eksperimentaalne psühholoogia kui ka kliiniline psühholoogia. Sealjuures on kohtuekspertiis Eestis ja ka paljudes välisriikides pea täielikult koondunud viimase alla. Nii jääb tähelepanuta suur osa sellest kohtupsühholoogiast, mida maailma ülikoolides viljeletakse ja edumeelsetes juriidilistes süsteemides praktiseeritakse ning mis ei ole kliiniline psühholoogia.

Sisuliselt oleme tänapäeva õigussüsteemis võtnud kasutusele tavamõistusliku eelduse, et väide “kahtlustatava sõrmejälj leiti kuriteopaigas” või et „kolm omavahel mittetuttavat tunnistajat andsid omavahel sõltumatult samasisulise tunnistuse“ on eksimatu fakti väärtusega ja mitte ainult uurija või eksperdi arvamus ning seega võib sõrmejälje omaniku või tunnistajate mäletamist mööda teatud nimetust kandva T-särgi omaniku süüs enam-vähem kindel olla. Tegelikuses on paljud teadlased ja praktiseerijad juba ammu aru saanud, et erinevate füüsiliste, statistiliste, psühholoogiliste ja puhtalt kogemata juhtuvatest eksimustest tulenevate põhjuste tõttu peegeldab selline vaatepunkt tegelikult väärarusaamu selliste tehnikate tähendusest, mõjudest ja usaldusväärsusest.

Õiguspsühholoogia hõlmab empiirilisi psühholoogilisi uuringuid, mille subjektiks on seadus, juriidiline institutsioon või õigussüsteemiga kokkupuutuvad inimesed. Õiguspsühholoogid käsitlevad tavaliselt sotsiaalseid ja kognitiivseid põhiprintsiipe ning rakendavad neid õigussüsteemi küsimustes, nagu pealtnägijate mälu, kohtuotsuste tegemine, uurimine ja küsitlemine, otsuste vastuvõtmine toimingute kontrollis, taju ja tähelepanu võimete piirangud. Õiguspsühholoogia mõiste võeti kasutusele peamiselt selleks, et eristada õiguspsühholoogia eksperimentaalset fookust kliinilisele psühholoogiale orienteeritud kohtupsühholoogiast (Bartol & Bartol, 1999, lk 5).

Kliinilise psühholoogia suund on oma loomusest tulenevalt subjektiivsem ja tugineb konkreetse indiviidi hindamisele (ingl *case specific*), samas teaduslik (eksperimentaalne psühholoogiline või neuroteaduslik) lähenemine on paljudes omavahel sõltumatutes uurimustes väljaselgitatud seaduspärasustele tuginev ning sellest tulenevalt objektiivsem ja üldistusjõulisem. Kliinilises psühholoogias on olemuslikult suur osakaal idiograafilisel traditsioonil samas kui eksperimentaalteadused on rohkem nomoteetilist laadi. (Robinson, 2011, p. 36)

Idiograafilise ja nomoteetilise lähenemise eristuse tõi filosoofiast üle ka psühholoogiasse esmakordselt Gordon Allport 1937. aastal. Psühholoogias tähendab idiograafiline lähenemine konkreetse indiviidi uurimist. Indiviidi peetakse unikaalseks toimijaks, kellel on ainulaadne elulugu ja kelle omadused eraldavad teda teistest üksikisikutest. Nende ainulaadsete omaduste uurimiseks kasutatav ühine meetod on (auto)biograafia uurimine ehk narratiiv, kus sündmuste kordumatu järjestus on teinud indiviidist just sellise inimese nagu ta on. Samas nomoteetiline lähenemine tähendab üksikisikute klasside või kohortide uurimist. Siin vaadeldakse indiviidi ja vastavaid isiksuseomadusi ja käitumist kui näidet populatsioonist. (Robinson, 2011, p. 33)

Nomoteetilise teadustraditsiooni tugevuseks on suure üldistusjõuga ning usaldusväärsetele andmetele tuginemine, mille puhul pole vähetähtis rangete statistilise analüüsi meetodite roll. Uurimustes saadud tulemuste usaldusväärset kontrollitakse erinevate meetoditega, selgitamaks muuhulgas seda, kui suur on tõenäosus, et tulemus (ja sellele põhinev mingi teadmine või arusaam isikust ja tema käitumisest) on saadud puhtjuhuslikult. Kui suur on vea tõenäosus või kui suur on võimalus peidetud kaasmuutujate mõjudeks (mis oletatava põhjuse asemel tegelikult käitumist mõjutavad), on osa nendest küsimustest, mis aitavad luua aluse usaldusväärseteks hinnanguteks ja järeldusteks. Sellisest traditsioonist lähtuvad eksperimentaalpsühholoogid ja psühhofüsioloogid.

Koos moodustavad õiguspsühholoogia ja kohtupsühholoogia üldisemalt psühholoogia ja õiguse (ingl *psychology and law*) valdkonna. Pärast psühholoogide varasemaid jõupingutusi õigusküsimuste lahendamisel sai psühholoogia ja õigus 1960. aastatel õppesuunaks eesmärgiga õiglust edendada, kuigi see algne põhjus on aja jooksul tähtsust kaotanud (Fox, 1999, p. 25). Mitmed professionaalsed ühendused, sealhulgas Ameerika Psühholoogide Assotsiatsiooni (ingl *American Psychological Association*, APA) 41. sektsioon (ingl *American Psychology-Law Society*), tegutsevad eesmärgiga edendada

teadusuuringute kaudu psühholoogia panust seaduse ja õigussüsteemide mõistmise, samuti pakkuda psühholoogidele koolitusi õigusküsimustes ja õigusvallas töötajatele psühholoogilistes küsimustes. Lisaks on sektsiooni ülesandeks teavitada psühholoogilisi ja juriidilisi kogukondi ning üldsust laiemalt psühholoogia ja õiguse valdkonna teadusuuringutest, haridusest ja teenistusest (*American Psychology-Law Society*, n.d.). Teine oluline ühendus on Psühholoogiateaduse Assotsiatsioon (ingl *Association for Psychological Science*, APS), mis eraldus APAst eelmise sajandi lõpus just erimeelsuste tõttu selle osas, kui võrd suurt mõjukust peaksid organisatsioonis omama teadlased võrreldes sageli spekulatiivsetele (mittefalsifitseeritavatele) teooriatele ja kitsale kogemusele tuginevate praktiseerijatega (Cautin, 2009, pp. 224). Hiljuti uuris APS näiteks seda, milline osakaal kohtutes kasutatavatest psühholoogilise hindamise vahenditest on ka vastavate ekspertide poolt heaks kiidetud (Neal *et al.*, 2019, p. 139) ning on andnud perioodiliselt välja ülevaateid psühholoogiateadusega seotud teemadest või arengutest, mille teadmine on nende hinnangul avalikkuse huvides (*Association of Psychological Science*, n.d.). Sarnased ühendid töötavad ka mujal maailmas, sh nii Euroopa üleselt (ingl *European Association of Psychology and Law*, EAPL) kui ka Soomes, Saksamaal, Portugalis, Hispaanias, Rootsis ja Suurbritannias (Railean & Baghici, 2020, pp. 74).

Üldiselt võiks igat psühholoogilisi põhimõtteid seaduslike rakenduste või kontekstidega ühendavat uuringut pidada õiguspsühholoogia alla kuuluvaks, kuigi kliinilise psühholoogiaga seotud teadusuuringud, mis käsitlevad näiteks vaimuhaiguseid, kompetentsust, nõrgamõistuslikkust ja muud, liigitatakse tavaliselt kohtupsühholoogiaks ja mitte õiguspsühholoogiaks. Mõnda aega olid õiguspsühholoogia uurijad keskendunud peamiselt pealtnägijate ütluste ja vandemeeste otsuste tegemisega seotud küsimustele ja seda niivõrd, et peamise õiguspsühholoogiaajakirja *Law and Human Behavior* toimetaja palus teadlastel laiendada oma uurimistöo ulatust ja liikuda edasi muudesse valdkondadesse (Saks, 1986, p. 279). Siiski on tunnistajate mälu temaatikal tehtud uuringute kogum, mille tähelepanuväärseimaks eestvedajaks on olnud kognitiivpsühholoogia teadur Elizabeth Loftus, praeguseks tähelepanuväärselt muutnud tunnistajate ütluste ja mälu jälje käsitlemist Ameerika Ühendriikide õigussüsteemis (Wells, 2020, p. 1318).

Paljud olukorrad nii avalikus kui eraelus nõuavad teiste inimeste väidete tõepärasuse täpset hindamist. Vale otsuse tagajärjed pole võib-olla kunagi tõsisemad ja kaugeleulatavamad

kui õigusvaldkonnas. Näiteks on tunnistaja ebatõesed ütlused kõige levinumaks põhjuseks, miks inimesed tunnistatakse süüdi kuritegudes, mida nad pole toime pannud (Wells *et al.*, 2020). Seetõttu on väga oluline, et just politseinikud ja kohtunikud suudaksid usaldusväärset täpselt hinnata ning kohtunike puhul ka oma õiguspsühholoogia alastele teadmistele tuginedes võistlevate poolte argumentidele hinnangut anda ja ekspertide/asjatundjate protsessi kaasamise üle otsustada.

Petta saamine on inimese elu normaalne osa. Sealjuures viitavad mõned uuringud, et enamik inimesi valetab tõenäoliselt mitu korda päevas (DePaulo *et al.*, 1996; Jensen *et al.*, 2004; Serota, Levine & Boster, 2010). Me kõik valetame keskmiselt kolm korda päevas ja umbes kolmandikele inimestest, kellega suhtleme (DePaulo *et al.*, 1996, p. 993; Ford, 2006, p. 161). Kuigi see tundub palju, on enamik valedest siiski heausksed, näiteks ütlemata jätmised (ingl *omissions*), et kellegi tundeid säästa, või väljamõeldised (ingl *fabrication*), et kellelegi heameelt teha (Ford, 2006, p. 165). Selliseid valesid võib oma olemuselt pidada altruistlikeks või vähemalt suhtlemist hõlbustavaks. Harvemini on valed märkimisväärselt omakasupüüdlikumad, näiteks enesekaitseks, või koguni manipuleerivad või pahatahtlikud, näiteks karistuse vältimiseks või ärateenimata kasu saamiseks (Cooper & Yuille, 2007, p. 497). Ehkki nn isekad valed, mida saab vaadelda kui loodusliku valiku tulemit, on elanikkonnas seas vähem levinud, on need kohtuekspertiisi kontekstis (Spidel *et al.*, 2003) suhteliselt silmatorkavad, sest tagajärjed võivad olla tõsised. Seetõttu pole ka üllatav, et valetamine ja petmine nii üldiselt, aga iseäranis just isekatel põhjustel, on läbi ajaloo pälvinud palju teaduslikku tähelepanu.

Vaatamata sellele, et puutume valedega pidevalt kokku, näitavad paljud eksperimendid järjekindlalt, et inimesed on üldiselt viletsad valede tuvastajad. Bond ja DePaulo (2006, p. 230) leidsid 206 uuringut kaasavas metaanalüüsis, et pettuse tuvastamise keskmine täpsus oli vaid 53%. Sisuliselt sama tulemuseni (54%) jõudsid Aamodt ja Custer (2006, p. 9) 108 uuringut vaadelnud metanalüüsis. See resultaat ületab vaevalt juhuslikkuse määra, milleks oleks 50%. Sellel võib olla kaks peamist põhjust. Pettuse edukaks avastamiseks peab esiteks eksisteerima jälgitav käitumine, mis erineb valetajate ja tõerääkijate vahel, ja teiseks peavad inimesed teadma, millised need käitumismustrid on, et nad saaksid seda õigesti kasutada. Pettuse tuvastamise võimalust piirab ühe või mõlema tingimuse mitte või vähene täitmine. Pettuse tuvastamine ei piirdu muidugi käitumissignaali kasutamisega, see võib toimuda uurimistegevuse kaudu nagu tõendite kogumine, mille puhul võib jääda ikka

raskeks otsustada, kas tõenditega mittekooskõlalist väitev isik teadlikult valetas või eksis, uskudes siiralt enda aus olevat. Käesolevas töös keskendutakse aga jälgitavale käitumisele.

Valetamine ja selle tuvastamine on olemuselt keeruline teema. Juba see, mis üldse kujutab endast valet, sõltub suuresti inimese kavatsusest. See peegeldab vähemalt osaliselt sündmust, mis valeni viis, ja konteksti, milles vale aset leiab. On selge, et vale toidu maitsvuse kohta on emotsionaalselt vähem intensiivne ja kognitiivselt kergem kui politseile mõrvas osalemise kohta valetamine. Need valed käivitati erinevate sündmuste poolt. Sarnaselt tunneb kurjategija oma väärtete kohta valetades väga erinevalt, olenevalt sellest, kas see leiab aset baaris eakaaslastega või kohtusaalis, sest vastav kontekst on märgatavalt erisugune. Teisisõnu ei ole inimese motivatsioon määrav ainult otsustamiseks, kas valetada või rääkida tõtt, vaid dikteerib ka seda, kuidas petlik käitumine nii kvalitatiivselt kui kvantitatiivselt avaldub (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, pp. 313-314).

Siin ja edaspidi defineeritakse valetamist kui tahtlikku kavatsust petta teist inimest (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, p. 302). Selle kohaselt peetakse finantsnõustajat, kes pakub halba investeerimisnõustamist, valetajaks, kui ta teab, et antud nõuanded on viletsad, ja mitte valetajaks, kui nõuande on antud heade kavatsustega ja osutunud kehvaks. Samamoodi ei valeta end pühakuna tutvustav inimene, kellel on paranoiline skisofreenia, küll aga on petmine end täie teadlikkuse juures pühakuks kuulutada, et psühholoogilisel läbivaatusel vastavat diagnoosi saada ning seeläbi saada kergemat karistust või teenistusest pääseda.

Valede tuvastamiseks peab mõistma ka tõerääkimise olemust, mis omakorda ühelt poolt kergendab ülesannet, sest tõerääkimise tunnused vastanduvad valetamistunnustele, teisalt see aga komplitseerib ülesannet. See tähendab, et tuleb omandada teadmised ja oskused kahes eraldiseisvas, kuid omavahel seotud valdkonnas: kuidas tuvastada tõed nende olemasolul ja kuidas tuvastada valed nende olemasolul. Ekspertiis ainult ühes neist valdkondadest toob kahtlemata kaasa palju vigu, kus tõe tuvastamise ekspertidel jäävad tähele panemata paljud valed (nn valenegatiivid) ja valede tuvastamise ekspert annab eksliku hinnangu paljudele tõestele ütlustele (nn valepositiivid). Sel põhjusel on alust asendada laialtlevinud nomenklatuur „valede avastamine” või „usaldusvääruse hindamine”, valides selle asemele tõdede ja valede eristamist paremini kirjeldava „tõepärasuse hindamise” (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, p. 303).

Väidete või mitteverbaalse keele teadlikult esitatud märkide tõepärasuse hindamine on praktikas keeruline, kuna see ei toimu kunagi vaakumis, erinedes seetõttu valdavast enamusest selleteemalistest laboratoorsetest uuringutest. Enamike tõepärasuse hindamist käsitlevate teadusuuringute ja praktiliste läbimängimiste keskmises tavaliselt valede tabamine mingi formaalse või kvaasiformaalse hindamise kontekstis – see võib olla politsei intervjuu tunnistajaga või kahtlustatavaga, saabuvat reisijat küsitlev tolliametnik, potentsiaalse kliendiga vestlev müüja või kohtuekspertiisi läbi viiv vaimse tervise asjatundja. Tõepärasuse edukas hindamine eeldab alati mitme tegevuse samaaegset läbiviimist, sest lisaks tõepärasuse hindamisele osaleb hindaja alati ka muudes ülesannetes nagu järgmise küsimuse moodustamine või küsitletava kuulamine ja jälgimine. Mitme ülesande üheaegne täitmine raskendab paratamatult tõepärasuse hindamist. Sellele raskusele lisandub tõsiasi, et tõepärasuse hindamine on oma olemuselt dünaamiline. See tähendab, et ülesanne muutub isegi ühe intervjuu jooksul: intervjuueeritav võib ühel hetkel valetada ning samas järgmisele küsimusele vastata ausalt. Mõnikord võib valele viitav tunnus osutada millelegi muule, mistõttu nõuab tõepärasuse täpne hindamine oma hüpoteeside ja järelduste korduvat ümberhindamist.

Tõepärasuse hindamist muudavad keerukamaks nii individuaalsed kui ka kultuurilised erinevused. Näiteks erinevad inividid selles osas, mis motiveerib neid valetama või tõtt rääkima (Cooper & Yuille, 2007; Spidel *et al.*, 2003), aga ka oma võime poolest petta või pettust avastada (nt Porter, Woodworth & Birt, 2000, p. 650). Lisaks sellele on mõned leitud pettuse tunnused kultuuridevahelised ja samas teised kultuurispetsiifilised. Näiteks on leitud, et viha illustreerivad näoilmed tunduvad olevat universaalsed (Ekman & Friesen, 2003, p. 78-99), kuid arvatakse, et viha põhjustavad stiimulid on vähemalt osaliselt kultuuriliselt määratud (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, p. 319). Asjade täiendavaks komplitseerimiseks tuleb individuaalseid tunnuseid alati tõlgendada arvestades konteksti ja paljusid kaasnevaid tegureid. Näiteks võib kohtuekspertiisi läbiviija olla teadlik, et ekspertiisi subjektiks on psühhopaat, kelle tugevaks küljeks on inimeste manipuleerimine ja valetamine, aga see ei tähenda, et kõik, mida psühhopaat intervjuu ajal ütleb, oleks kindlasti valelik.

Tõepärasuse hindamise keerukus on ilmselgelt tõsine väljakutse ja seda nii praktikas kui ka teadusuuringutes. Sellegipoolest on oluline märkida, et need väljakutsed ei ole ületamatud takistused, vaid pigem tõkked, mille ületamisele tuleb hoolikalt tähelepanu

pöörata. Järgnevalt esitatakse rida seaduspärasusi, mis on leidnud empiirilist kinnitust ning millele on seetõttu mõttekas tõepärasuse hindamisel tugineda.

1.2. Empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasused valetamise vaadeldavates märkides

Pettuste tuvastamise uuringutes eristatakse tavaliselt empiirilisel verifitseeritud pettuse tunnuseid ja arvatavaid pettuse tunnuseid (Zuckerman et al., 1981, p. 2). Verifitseeritud tunnused on näitajad, mida uuringute tulemustele tuginevalt on seostatud pettusega ja valetamisega ning mida võib seetõttu pidada tegelikeks tunnusteks. Siikohal on oluline märkida, et „tegelik“ antud juhul ei tähenda seda, et vastav tunnus sajabrotsendilisel õigesti osutab valetamisele, vaid seda, et see tunnus on aidanud juhuslikust suurema tõenäosusega sedastada valetamist. Arvatavad tunnused on näitajad, mida inimesed arvavad üldiselt pettusele viitavat. Arvatavate tunnuste hulgas on nii tegelikke tunnuseid kui ka valetamist eristada mitte võimaldavaid tunnuseid.

Uuringud on näidanud, et esineb mitmeid takistusi, mis segavad inimestel tõepärasust täpselt hinnata (Ekman *et al.*, 1991; Vrij, 2000; Hervé, Cooper & Yuille, 2008 ref Cooper, Hervé & Yuille, 2009). Selles loendis olulisimaks on tõepärasuse hindamiseks vajalike tõendus põhiste teaduseksperimentide poolt kinnitatud teadmiste ja oskuste puudumine, mille tagajärjel toetuvad inimesed oma hinnangutes kogemustele ja levinud müütidele (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, pp. 308-309). Mitmed uuringud on demonstreerinud, et enamik inimesi ei tea, kuidas valetamine ja tõerääkimine välja näevad (Porter *et al.*, 2000; Vrij, 2004). On selge, et inimesed tuginevad kindlatele vihjetele, mis on nende arvates seotud valede ja tõdede väljendumisega, aga uuringud on näidanud, et tõenäoliselt on need kasutatavad viited eksitavad (Ekman *et al.*, 1991, p. 132). Levinud tunnused, näiteks et kõik valetajad kogevad ärevust ja väldivad seetõttu silma vaatamist, on tihtilugu lihtsalt müüdid, mida on sageli kinnistanud meedia ja erialased käsiraamatud, kuid millel puudub empiiriline toetus. Ühiskonnakesksed müüdid peegeldavad ühiseid stereotüüpseid arvamusi pettuse või tõerääkimise tunnustest (Ekman, *et al.*, 1991, p. 134; Ford, 2006, p. 174).

Pettuste märkide tundmise osas tehtud uuringud järeldavad, et inimesed kipuvad üldiselt tuginema mitteverbaalse petliku käitumise ebatõestele stereotüüpidele. Näiteks on levinud uskumuseks, et silmside säilitamine ja jälgitava ärevuse puudumine on usaldusväärsed

aususe tunnused ja et pilgu vältimine, higistamine ja ärevus on pettusele viitavad märgid. Need märgid võivad olla, aga võivad ka mitte olla veridikaalsed. Ülemaailmne töörihm (ingl *Global Deception Research Team*, 2006, pp. 64-67) leidis, et 58 riigis oli inimeste poolt kõige sagedamini nimetatud petliku käitumise tunnuseks pilgu vältimine (64% osalejatest), millele järgnes närvilisus (28% osalejatest) ja seejärel kehaliigutused, näoilme ja näo värvus. Sarnaselt leidsid Strömwall, Granhag ja Hartwig (2004, pp. 229-236) oma ülevaates, et pettuse tuvastamisel kõige sagedamini kasutatavad mitteverbaalsed märgid on pilgu vältimine ja närvilisuse tunnused (kehahoiaku muutmine, rohkem käeliigutusi, jalgade liigutusi, pilgutamist ja kõrgem hääletoon). Seda tüüpi müütide tulemuseks on see, mida Ekman (1985 ref 2009) on Shakespeare'i tragöödia järgi nimetanud „Othello veaks”. Othello arvas ekslikult, et tema naine Desdemona oli olnud truudusetu ning kui ta naise käest oma kahtluste kohta vastuseid nõudis, vastas naine hirmunult. Desdemona oli aga põhjust karta, sest Othello oli selleks hetkeks juba mõrvanud naise arvatava armukese. Othello viga tekkis siis, kui ta tõlgendas Desdemona kartust, et teda ei usuta, hoopis tõendina, et naine valetab ning on süüdi. Oluline on mõista, et hirm näeb välja samamoodi olenemata sellest, kas tegemist on hirmuga vahele jääda või hirmuga mitte olla usutud. See tähendab, et emotsiooni märkamine ei anna automaatselt infot selle allika või põhjuste kohta. Järelikult on oluline arvesse võtta erinevaid põhjuseid, miks keegi võib kindlas olukorras emotsionaalne olla.

Tähelepanuväärselt ei ole inimeste uskumused valetamise vaadeldavate ilmingute osas kooskõlas empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasustega petliku käitumise tunnuse kohta. Viimase puhul on ilmselt usaldusväärsemaks allikaks ulatuslikud metanalüüsid (nt DePaulo *et al.*, 2003), mis koondavad paljude teadusuuringute tulemused ühtseks ülevaateks. Nagu eelmises lõigus illustreeritud, kalduvad inimesed valelikkuse tunnuseks käsitlema üldiselt ärevusele või hirmule viitavaid vaadeldavaid märke, kuid empiirilised tõendid viitavad hoopis, et valetajad ei pööra pilku kõrvale tõerääkijatest rohkem ning et valetajad teevad hoopis vähem liigutusi käte, sõrmede või jalgadega (DePaulo *et al.*, 2003, pp. 93-94). Seetõttu näivad inimeste uskumused petliku käitumise mitteverbaalsete märkide osas väga vähe sarnanevat nende käitumismustritega, mille puhul on empiirilisel leitud, et need võimaldavad eristada valetajaid tõerääkijatest.

Samas näib olevat tõendeid selle kohta, et verbaalsed ja paraverbaalsed käitumismustrid, mida inimesed väidetavalt kasutavad tõepärasuse hindamisel, võivad hoopis paremini

kattuda tegelike pettusega seotud märkidega. Näiteks arvavad inimesed, et võrreldes tõerääkijatega on valetajad vähem sidusad, nende kõnes on rohkem pause ja pause täitvaid hääliitsusi, nad on vähem järjepidevad, vähem usutavad ja otsekohesed, pakuvad ütlustes vähem detaile ja esitavad lühemaid lugusid, viitavad vähem endale ja esitavad rohkem negatiivseid väiteid ja ebaolulist teavet (Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004; *The Global Deception Research Team*, 2006). Enamikke neist käitumisviisidest on ka uuringutes seostatud valelikkusega (nt DePaulo *et al.*, 2003, p. 74). Sellegipoolest on mitmeid verbaalseid käitumisviise, mis on seotud petliku käitumisega, kuid mida inimesed tavaliselt tõesuse hindamisel ei kasuta (või täpsemalt öeldes ei väida end kasutavat). Näiteks sisaldavad valed tavaliselt vähem ajalist, ruumilist ja tajuga seotud teavet ning valetajad loovad kronoloogiliselt korrektsemaid lugusid (DePaulo *et al.*, 2003, p. 102). Sellest tulenevalt, vaatamata tõenditele mõne verbaalse käitumise kattuvuse kohta, on teadlased üldiselt jõudnud järeldusele, et reeglina ei ole nii mitteverbaalse kui verbaalse käitumise puhul inimeste uskumused petlikkuse näpunäidete kohta eriti realistlikud (Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004, p. 233). See hinnang tundub ka hästi sobituvat lisaks paljudele teistele ka Bondi ja DePaulo (2006, pp. 230-231) järeldusega, et inimesed on kehvad pettuste tuvastajad.

Valetamisele viitavaid märke on proovitud kindlaks teha arvukates uuringutes. Metaanalüüsid ja ülevaated (nt Vrij, 2000; DePaulo *et al.*, 2003; Bond & DePaulo, 2006) tegelike pettuse indikaatorite kohta on välja toonud mõned mitteverbaalsed tunnused, mis eristavad valetajate ja tõerääkijate käitumist. Näiteks näitab paljudest uuringutest tulenev üldine muster, et valetajad kipuvad rääkima kõrgema häälega ja teevad vähem liigutusi käte ja jalgadega (nt Vrij, 2000). Ehkki suurem osa nendest uuringutest on eksperimentaalsed, on oluline märkida, et näiteks reaalelulisi ülekuulamisi käsitletud uuringutes leiti samuti, et kehaliigutused on petmise ajal vähenenud (Mann *et al.*, 2000; Vrij & Mann, 2001a). Vaatamata nendele empiirilistele leidudele, mis viitavad võimalusele teha vahet valetajate ja tõerääkijate vahel, on enamik uuringuid leidnud, et õigete tõesusotsuste protsent on veidi suurem kui juhus (Vrij, 2000; Bond & DePaulo, 2006), millest saab järeldada, et inimesed pole piisavalt kasutanud õigeid indikaatoreid (Strömwall & Granhag, 2003, p. 20). Petliku käitumise arvatud ja tegelike tunnuste omavaheline kokkusobimatus viib halva täpsusastmeni.

Varasemate uuringute (nt Strömwall & Granhag, 2003), sealhulgas nii laboratoorsete kui ka kõrgema ökoloogilise kehtivusega uuringute (nt Vrij & Mann, 2001a) põhjal valiti välja seitse olulist punkti petmise erinevate aspektide kohta. Nende hulgas on kaks verbaalset indikaatorit, milleks on ütluses sisalduvate üksikasjade arv ja ütluste järjepidevus ajas, üks paraverbaalne tunnus ehk hääletooni muutumine, kaks mitteverbaalset käitumist, milleks on pilgu vältimine ja liigutuste arv, ning kaks hinnangu lähtekonteksti aspekti. Viimase alla kuulub esiteks küsimus selle kohta, kas valetamist on lihtsam tuvastada interaktiivses või mitte-interaktiivses kontekstis, ning teiseks küsimus, kas valetamise tuvastamisel on usaldusväärsem tugineda verbaalsetele või mitteverbaalsetele märkidele. Valiti tunnused, mille puhul oli võimalik ka vajalikul määral üldistusi teha. Järgnevalt on iga valitud aspekti kohta välja toodud ülevaade seisukohtadest erialakirjanduses.

1.2.1 Üksikasjade arv

Tõesed väited sisaldavad rohkem üksikasju kui petlikud avaldused (Vrij, 2000; Amado *et al.*, 2016). Inimese siiraid väiteid või kirjeldusi toetab teadmiste, kogemuste ja tarkuse kuhjumine, mida valetajaid peavad vaid ette kujutama (Markus, 1977, p. 77). Valetajad võivad pakkuda vähem detaile mitte ainult seetõttu, et neil puuduvad kognitiivsed ressursid piisavalt detailide välja mõtlemiseks (Köhnken, 2004, p. 49), vaid ka hirmust, et nende ütlustest sisaldav info võimaldab nende ütlusi ümber lükata (Vrij, 2000; Nahari *et al.*, 2014). Isegi etteplaneeritud valed võivad olla lühemad ja vähem detailsemad kui tõesed lood või ümberjutustused. Valetajad, kes on aluseks võtnud mingi skripti, hoomavad ilmselt vaid sündmuse põhialused ja nii-öelda laenatud lugude osas on käepärast ainult need detailid, mis neile edasijutustamisel edastati ja neistki ainult need, mis inimesele meelde jäid (DePaulo *et al.*, 2003, p. 79). Suuliste ütluste tõepärasuse olulise tunnusena on nimetatud just ebatavaliste detailide väljatoomine (DePaulo *et al.*, 2003; Parker & Brown, 2000; Dana-Kirby, 1997; Miller & Stiff, 1993).

Tõepärasuse ja üksikasjade arvu vahelist seost on eriti just uuritud kirjalike ütluste puhul. Suulise ja kirjaliku diskursuse vahel on mitu olulist erinevust. Kirjalik ütlus ei ole lihtsalt kirja pandud suuline ütlus, vaid tegemist on vähem spontaanse (Stubbs, 1986, p. 29), kaalutletuma ja teadlikuma protsessiga (Adams & Jarvis, 2006, p. 2). Esmalt just laste ütluste tõepärasuse hindamisel rakendatud, kuid järjest laiemat ka täiskasvanute puhul kasutatust leidvad lingvistilise analüüsi tehnikad nagu kriteeriumipõhine sisuanalüüs (ingl *Criteria Based Content Analysis, CBCA*; Steller, 1989; Steller & Köhnken, 1989),

sisaldavad ühe hinnangu andmise alusena ka raporteeritud detailide rohkust ning tüüpi. Eelkõige on olulisel kohal sensoorsed üksikasjad ehk kuivõrd raporteeritakse haistmis-, kuulmis-, maitsmis-, ruumi- või muu tajuga kogetud asjakohaseid detaile sündmusest. Üldiselt ollakse üksmeelsel seisukohal, et tõesed, kogetud mälestused sisaldavad rohkem sensoorset teavet kui konstrueeritud mittetõesed mälestused (Trankell, 1972; Johnson & Raye, 1981; Johnson *et al.*, 1988) ning komplikatsioone ehk olukorda keeruka(ma)ks muutvaid asjaolusid (Amado *et al.*, 2016; Vrij *et al.*, 2021). Sellist seost kinnitas ka Föderaalne Juurdlobüüroo (ingl *Federal Bureau of Investigation*, FBI) poolt läbi viidud uuring (Adams & Jarvis, 2006, pp. 15-16), kus vägivaldsete või varavastaste süütegude menetluste käigus kogutud kirjalike ütluste tõepärasusega oli uuritavatest märkidest kõige tugevamas positiivses seoses ainulaadsete sensorsete detailide sagedus.

Inimesed kalduvad alahindama millisel määral üksikasju unustatakse (Harvey *et al.*, 2019; Koriat *et al.*, 2004; Kornell & Bjork, 2009), mistõttu eeldatakse, et palvele meenutada kõike mingi sündmuse kohta saavad inimesed vastata detailiderohke ülevaatega juhtunust. Seetõttu peetakse üksikasjalikke seiku rohkesti sisaldavaid kirjeldusi usutavaks ja vähe sisaldavaid ütlusi ebatavaliseks ja ebausutavaks (Vrij *et al.*, 2020), mis ei ole kooskõlas teaduslike uuringute levinud seisukohaga.

1.2.2 Järjepidevus

Inimeste igapäevaste avalduste järjepidevus ei ole püsiv. See tähendab, et aja jooksul ütlused muutuvad, sest inimesed lisavad oma lugudesse detaile või hoopis jätavad teatud üksikasju korduvesitamisel välja. Mõnikord on järjepidevust peetud tõese ja täpse avalduse üheks tunnusjooneks (Granhag & Vrij, 2005, p. 46) ning tavainimesi ja ka õiguspraktikuid suunatakse otsustuste tegemisel tähelepanu pöörama järjepidevusele (nt New Yorgi osariigi kriminaalkohtunike juhised: New York State Committee, 2004; NJA, 2010 ref Landström, Ask & Sommar, 2019). Tunnistajapoolne järjepidevus on üks kõige sagedamini kasutatav märk hindamiseks, kas väide on tõene või väär (Granhag & Strömwall, 2000, pp. 208-209; Fisher, Brewer & Mitchell, 2009, p. 122). Varasemad uuringud on näidanud, et järjepidevuse erinevused mõjutavad tunnistaja tajutavat usaldusväarsust (Berman, Narby & Cutler, 1995; Desmarais, 2009; Pozzulo & Dempsey, 2009). Sellest hoolimata ei ole järjepidevus usaldusväärne tunnus tõe ja pettuse eristamiseks.

See, kui on levinud uskumus, et tõesed ütlused on ajas järjekindlamad, võib praktikas viia vastupidise olukorrani, kus ajas püsiv tegelikult vale ütlus arvatakse viitavat hoopis

tõeraäkimisele. Näiteks kui valetajad usuvad, et usaldusväärsed ütlused on väga struktureeritud ja sidusad ning sisaldavad vähe kõrvalekaldeid või ebaolulisi üksikasju, siis võivad nende valeütlused olla hästi mälu püsivad ja tõeraäkijatest sujuvamad (Vrij, Edward & Bull, 2001). Loo või kirjeldatud sündmuse kinnistamine selle ruumilisse ja ajalisse konteksti ning seostamine konkreetse vestluse sisuga, võib tõeraäkijate ütlused teha mitmekesiseks viisil, mida valetajatel on keeruline simuleerida. Samuti ei pruugi valetajad mõista, et mälu on eksitav ja mälestuse edasiandmine on ebatäiuslik isegi siis, kui inimesed räägivad tõtt. Tõeraäkijad, kes ei muretse oma usaldusväärseuse pärast, võivad oma ebakindlust mingite detailide osas vabalt tunnistada. Järelikult võivad tõeraäkijad väljendada kahtlusi, näiteks väita, et nad ei mäleta midagi või spontaanselt juba öeldut parandada. Samas valetajad väldiksid põhjalikult selliseid vasturääkivuse ilminguid. Valetajate poolt antud ütlused erinevad selle poolest, et need on tõe vastamiseks tihtilugu liiga korrektsed. Siiski tuleb märkida, et järjepidevus tähendab rohkemat kui pelgalt vastuolusid, sealhulgas eristatakse tahtlikku ütlemata jätmist (ingl *omissions*) ja faktilisi vigu (ingl *comissions*).

Varasemad uuringud on näidanud, et petlikud avaldused on aja jooksul vähemalt sama järjepidevad nagu tõesed avaldused (Granhag & Strömwall, 2002; Strömwall, Granhag & Jonsson, 2003). Lisaks on detailide väljajätmine ja lisamine aja jooksul kooskõlas inimese mälu normaalse toimimise omadustega. Täpsemalt öeldes võivad hilisemal intervjuul antud tunnistusest väljajätmised väga tõenäoliselt olla mälu jälje hägustumise tagajärg (Rubin & Wenzel, 1996, p. 757) ning lisandunud üksikasjad tuleneda korduvast meenutamispüüdest (Gilbert & Fisher, 2006, p. 725). Selle valdkonna uuringute valguses (Granhag, Strömwall & Landström, 2017 ref Landström, Ask & Sommar, 2019) andis Rootsi ülemkohus hiljuti välja pretsedendi, milles öeldi, et väidete usaldusväärseuse hindamise kriteeriumitest peaks välja arvama tunnistajate ütluste sisemise järjepidevuse (NJA, 2017 ref Landström, Ask & Sommar, 2019).

1.2.3 Pilgu vältimine

Ei ole leitud kinnitust, et pilgu vältimine on usaldusväärne pettuse indikaator (Zuckerman, DePaulo & Rosenthal, 1981; DePaulo *et al.*, 1985, Vrij, 2000). Nimelt selgub teaduskirjandusest, et pilgu vältimise ja pettuse vahel pole seost (nt DePaulo & DePaulo, 1989; Vrij, 1995; Feeley & deTurck, 1998). Mõned uuringud näitavad isegi, et valetajad on vähem pilku vältivad kui tõeraäkijad (nt Riggio & Friedman, 1983; Bond *et al.*, 1985;

Granhag & Strömwall, 2002). Üheks põhjuseks on valetaja soov aru saada, kas pettus õnnestus või mitte; samuti tavateadmistele tuginev soov näida ausana, sest ausust seostatakse otsavaatamisega. Pilgu eemalepööramist on seostatud hoopis keskendumisega meenutamisele või püüdlusega mitte olla mõjutatud kaaslaste näoilmetest.

Ülemaailmses, 58 riiki hõlmanud uuringus leiti, et kõige sagedamini (64% kõikidest vastanutest) raporteeritud pettusele viitavaks tunnuseks peeti pilgu vältimist koguni 51 riigis (ehk 89% uuritustest; *Global Deception Research Team*, 2006). Niisiis on selline uskumus üldpopulatsiooni seas laialt levinud. Vrij ja Semin (1996) leidsid, et 75% pettuse tuvastamisega tegelevatest professionaalidest (politseiametnikud, tolliametnikud jne) usuvad, et valetajad pööravad pilgu ära. Huvitavalt on leitud (Wright & Wheatcroft, 2017, pp. 316-317), et kuigi politseiametnike poolt välja toodud pettuse tunnuseks nimetati kõige sagedamini pilgu vältimist, ei leitud seost selle tunnuse kasutamise ning väidete tõesteks või petlikeks liigitamise täpsuse vahel. See viitab, et kuigi ametnikud reeglina väljendavad sama stereotüüpset uskumust kui tavainimesed, ei pruugi nad tegelikult hinnanguite andmisel sellele tunnustele alati tugineda. Tõekspidamine, mille kohaselt pilgu vältimine on valelikkuse diagnostiline tunnus, on reeglina vastuolus teaduskirjanduses väljendatud seisukohtadega, kuigi mõned uuringud viitavad, et pilkude vältimine võib olla pettusega seotud kõrgete panustega olukordades (Vrij & Mann, 2001a, p. 193; Wright Whelan, Wagstaff, & Wheatcroft, 2015), samuti isiksuse tüübist sõltuvalt.

1.2.4 Hääletoon

Nüüdseks klassikaline uuring (Ekman, Friesen & Scherer, 1976) leidis, et valetamisele on võrreldes tõe rääkimisega omane hääle põhisageduse oluline tõus ja varieeruvus. Tegemist on hääleomadustega, mida on seostatud stressi ja hirmu tekitavate tingimustega (Zuckerman, DePaulo & Rosenthal, 1981; Scherer *et al.*, 1985). Tulemust on kinnitanud ka hilisemad metanalüüsid (Vrij, 2000; DePaulo *et al.*, 2003; Sporer & Schwandt, 2006). Ekman püstitas hüpoteesi, mille kohaselt see hääletooni erinevus võib sõltuda valetaja poolt tajutavast hirmust või seotud kogemusega kaasnevast pingeseisundist. Selle tõlgenduse valguses uskusid Scherer ja kolleegid (1985), et kõrgema sageduse ja suurema varieeruvuse võib põhjustada ka kõrgendatud kognitiivne keerukus, mis on seotud vestluspartneri veenmiseks mõeldud vale ütluse esitamisega. Siiski on valetajate ja tõerääkijate vahelised erinevused hääletoonis väga väikesed ja tihtilugu tuvastatavad ainult keerukate seadmetega, mis võib selgitada vähenenud uurimishuvi selle tunnuse vastu, kuid

tehnoloogia arenguga ja kättesaadavuse suurenemisega seoses on võimalikke kasutusvaldkondi siiski välja pakutud.

Nii inimestel üldiselt (*Global Deception Research Team*, 2006) kui ka menetlejatel (Akehurst *et al.*, 1996; Taylor & Vrij, 2000) on tugev kalduvus uskuda, et valetajatel on kõrgem hääl kui tõerääkijatel. Seega on inimeste uskumused hääletooni muutumise osas valetamise ajal kooskõlas empiiriliste uuringute järeldustega.

1.2.5 Liigutused

Nii eksperimentaalselt tehtud uuringud (Vrij, 1995, p. 23; Granhag & Strömwall, 2002, p. 254) kui ka päriseluliste ülekuulamiste uuringud (Mann *et al.*, 2000, pp. 222-223; Vrij & Mann, 2001a, p. 199) näitavad, et valetajad liigutavad sageli vähem kui tõerääkijad. Liigutuste vähenemine võib tuleneda sellest, et valetamine on kognitiivselt keeruline ja kognitiivse koormuse kasvades muutub muu tegevus teisejärguliseks. Liikumiste vähenemine võib olla tingitud ka katsest käitumist teadlikult kontrollida, kui valetajal on alust uskuda, et liigutused võivad teda nii-öelda reeta. Seetõttu liiguvad valetajad väga tahtlikult ja väldivad liigutusi, mis pole tingimata vajalikud, mille tulemuseks võib olla käitumise ülekompanseerimine, mis väljendub ebaharilikus jäikuses. Liikumatus võib mõjuda kummaliselt, sest tavapäraselt teevad inimesed liigutusi, mis pole otseselt vajalikud (DePaulo *et al.*, 1988). Peale selle võib liigutuste vähenemine olla tingitud vähesest emotsionaalsest kaasatusest teise suhtlusosalisega või psühholoogiliselt konfrontatsioonist. Teatud olukordades on oodata vastavat emotsionaalset seotust, mida on raske ette kujutada, kui inimene seda emotsiooni tegelikult ei tunne.

Siinkohal tuleb siiski arvesse võtta, et eksisteerivad ka tähelepanuväärsed individuaalsed erinevused, mille uurimisel on oluliseks takistuseks olemasolevate statistiliste protseduuride võimekus. Näiteks on leitud isikuomadustest tulenevaid erinevusi selles, kas mingit liiki liigutuste arv muutub valetades (Vrij, Akehurst ja Morris, 1997). Ehkki tõepärasuse hindamine sõltub tavapäraselt hinnatavast indiviidist, juhtub sageli, et teadlased kasutavad rühmapõhist statistikat, mis ei demonstreeri kõiki olulisi individuaalseid erinevusi. Näiteks väidavad mõned uuringud, et kehakeele jälgimine ei aita (või aitab väga vähesel määral) kaasa tõepärasuse hindamisel (DePaulo *et al.*, 2003, p. 104; Vrij, Mann & Fisher, 2006). Samas ei võeta sellistes uuringutes arvesse erinevat tüüpi kehakeele rolli (sealhulgas nn illustraatorid, manipulaatorid, adaptorid jm liigutused), mille puhul on leitud, et need seostuvad tõepärasusega erineval viisil (Ekman, Friesen & Scherer,

1978; Ekman *et al.*, 1991). Näiteks on tähendatud just kõne rütmiga seotud liigutuste ehk illustraatorite vähenemist valetamisel (Ekman, Friesen & Scherer, 1976, p. 24). Niisiis ei võta osa uuringuid arvesse tegelikkust, et kuigi teatud tüüpi kehaliigutused võivad ühel inimesel valetades tihemini esineda, võib sama tüüpi liikumine reise inimese puhul hoopis väheneda.

Proovides siiski üldistuseni jõuda, võiks välja tuua mõned leiud selle kohta, kui paljude inimeste käeliigutused vähenevad petmise ajal. Ekman ja kolleegid (1991) leidsid, et 39% osalejatest tegi valetades vähem käeliigutusi tõtt rääkides, 26% näitas pettuse ajal rohkem käeliigutusi ja 35% ei näidanud kahe intervjuu võrdluses olulisi erinevusi käte liikumises. Selle kinnitamiseks koondasid Vrij, Akehurst ja Morris (1997) andmeid oma varasematest uuringutest ning hindasid selle põhjal, et 52% inimestest liigutas käsi pettuse ajal vähem, 30% tegi aga rohkem käteliigutusi ja 18% ei ilmnunud erinevusi käeliigutuste hulgas. Niisiis viitavad käeliigutuste ja pettuse vahelist seost vaadelnud uuringud sellele, et käeliigutuste vähenemine viitab võimalikule pettusele (Davis & Hadiks, 1995; Ekman, 1988, 1989; Hofer, Kohnken, Hanewinkel & Bruhn, 1992; Vrij, 1995; Vrij, Semin & Bull, 1996), kuid seda vaid väikesel enamusel (Ekman *et al.*, 1991; Vrij, Akehurst & Morris, 1997), mistõttu ei saa leidu lugeda üldiseks tendentsiks. Valetamise kontekstis kogetud kõrgem kognitiivne koormus võib vähendada ka jalgade ja jalalabade liigutamist (Sporer & Schwandt, 2007, p. 15) ja üldist kehaliikumist (Vrij, 2008). Katse kontrollida oma käitumist, vältimaks viiteid valetamisele vähendab teatud tüüpi käitumist, mis toob kaasa harjutatud ja jäiga liikumismustri (Burgoon, 2018). See järeldus on aga otseses vastuolus vaatlejate uskumusega, et valetajad kipuvad pettuse ajal oma liikumist suurendama (Akehurst *et al.*, 1996; DePaulo, Stone & Lassiter, 1985; Vrij & Semin, 1996; Zuckerman, DePaulo & Rosenthal, 1981; *Global Deception Research Team*, 2006).

1.2.6 Ütluse vaatlemise meediumi mõju

Lisaks on käesolevale uuringule analoogsetes uuringutes varasemalt küsitud, kas pettust on lihtsam tuvastada ülekuulamisel koha peal või sama ülekuulamise videosalvestuse vaatlemisel. Selle aspekti lisamise põhjus on see, et varasemate uuringute põhjal on mõnevõrra oodatust vastupidiselt leitud, et pettuste tuvastamise jõudlus on interaktiivsetes kontekstides kehvem kui mitte-interaktiivsetes kontekstides (Buller *et al.*, 1991; Ambady & Rosenthal, 1992; Feeley & deTurck, 1997; Granhag & Strömwall, 2001). See tähendab, et need, kes jälgivad ülekuulamist videolt, tuvastavad pettust täpsemini kui need, kes

tegelikult ülekuulamist läbi viivad. Üks seletus võiks olla, et ülekuulaja kognitiivne energia ja tähelepanu on jagatud nii enda kui kahtlusaluse jälgimisele, sealjuures silmas pidades ülekuulamissessiooni eri osi ja nende juhtimist (Feeley & deTurck, 1997, p. 43). Küsimus on äärmiselt oluline, sest tehnoloogia levikuga on kaasnud ka videotunnistuste ja -asitõendite tihedam esinemine kohtusaalis. Seepärast on uuritud (nt Landström, Granhag & Hartwig, 2005), kas tõepärasuse hinnangud ja mälu aspektid erinevad sõltuvalt sellest, kas tunnistajat (valetamas või tõtt rääkimas) on vaadeldud vahetult või video vahendusel ja tuvastatud, et erinevust hinnangute täpsuses ei olnud. Niisiis ei mõjuta passiivse vaatleja hinnangu täpsust, kas hinnatavat on jälgitud näost näkku või ekraanilt, kuid aktiivse vaatleja puhul on tõepärasuse hindamise tulemus parem hiljem videosalvestuse põhjal hinnangut andes. Selline erisus kinnitab, et tõenäoliselt tuleneb madalam täpsusaste näost näkku ülekuulamisel sellest, et intervjuerija tähelepanu on jagatud rohkemate stiimulite vahel.

Siinkohal ei ole arvestatud uuringuid, mis võrdlesid meediumi mõju vastandades näost-näkku ja üle videosilla toimunud kommunikatsiooni (nt Burgoon *et al.*, 2003; Dunbar *et al.*, 2015). Sellisel juhul on tingimused täiesti teised, sest intervjuerija peab endiselt oma tähelepanu jagama intervjueritava ja enda jälgimise vahel ja seetõttu ei võideta kognitiivses ressursis nagu video (tagantjärgi) vaatamise tingimuses. Lisaks on videokommunikatsiooni puhul intervjuerija vaateväljas peamiselt intervjueritava pea ja nägu, mis ühtlasi varjab vaatleja pilgu eest muude kehaosade poolt edastatud mitteverbaalsed signaalid ning vähendab intervjueritava jaoks pingeolukorda, mistõttu tõepärasuse hindamiseks vajalikke tunnuseid avaldub vähem.

1.2.7 Verbaalsete ja mitteverbaalsete tunnuste usaldusväarsuse erinevus

Viimase uskumusena petliku käitumise tunnuse kohta vaadeldi seda, kas usaldusväärsemaks peetakse verbaalsed või mitteverbaalsed tunnuseid. Varasemad uuringud (nt Strömwall & Granhag, 2001) on leidnud, et politseinikud usuvad, et mitteverbaalsed märgid on verbaalsetest usaldusväärsemad. See järeldus on kooskõlas Vrij ja kolleegide (2001) leiuga, et politseinikud kipuvad petmise tuvastamisel keskenduma rohkem mitteverbaalsetele, kui verbaalsetele tunnustele.

Samas näitavad uuringud, et verbaalseid märke usaldavad hindajad saavutavad enamasti suurema täpsuse kui mitteverbaalseid märke rakendavad hindajad (Vrij, 2000). Nende kahe lähenemisviisi võrdlemisel tuleks siiski meeles pidada, et mitteverbaalsete tunnuste

tõhusust vaatlevad uuringud on tõepärasuse hindajatena harvem kasutanud väljaõppinud või eeldatavaid spetsialiste. Vrij ja Turgeon (2018) juhivad tähelepanu metaanalüüsidesse, mis näitavad, et mitteverbaalsed tunnused on üldiselt nõrgad ja ebausaldusväärsed (DePaulo *et al.*, 2003; Sporer & Schwandt, 2007), et mitteverbaalseid vihjeid kasutades on tõepärasuse hindamise tulemused madalad (Bond & DePaulo, 2006) ning et eksperimendis osalejad, kes mainisid rohkem verbaalseid tunnuseid, saavutasid hilisemates tõepärasuse hinnangutes suurema kogutäpsuse (Anderson *et al.*, 1999; Feeley & Young, 2000). Lisaks on leitud, et verbaalsete tunnuste abil pettuse tuvastamise täpsuse parandamiseks mõeldud koolituste puhul on tuvastatud küll mitte suurt, kuid siiski suuremat efekti kui mitteverbaalsetele tunnustele keskenduvate koolitusprogrammide puhul (Frank & Feeley, 2003; Hauch *et al.*, 2016). Hiljutine, 30 uuringut hõlmav metaanalüüs järeldas, et kuigi väljaõppel on tõepärasuse hindamise tulemusele väike mõju, siis on efekt suurem kui treening on suunatud verbaalsete märkide hindamisele (Hauch *et al.*, 2016, p. 318). Sellest tulenevalt tuleks tõepärasuse hindamisel eelistada sisu hindamist käitumise analüüsimisele (Mann, Vrij & Bull, 2004; Vrij, 2008; Masip & Herrero, 2015). Siiski ei saa väita, et teadlaste seas valitseb antud küsimuses üksmeel (vt vastuargumente Denault & Jupe, 2018; Denault, Dunbar & Plusquellec, 2020). See selgitab ka uuemates uuringutes kajastuvat eelistust keskenduda konkreetsetele intervjuuvõtetele (sh verbaalsetele märkidele keskenduvad CBCA jt), mis tooksid esile just selliseid tunnuseid, mida tõepärasuse hindamisel saaks edukalt rakendada (nt Vrij *et al.*, 2008; Vrij & Granhag, 2012; Vrij, 2014, 2015; Vrij *et al.*, 2016).

Lisamärkusena on oluline ära mainida, et kuigi käesolevas uuringus osalejad pidid valima emma-kumma kategooria, on uuringud järjekindlalt näidanud, et tõepärasuse hindamisel saab anda täpsemaid vastuseid, kui arvestada nii kõnesisu kui ka mitteverbaalset käitumist koos, mitte pelgalt verbaalseid või ainult mitteverbaalseid tunnuseid (Vrij, Edward, Roberts & Bull, 2000; Vrij, Akehurst, Soukara & Bull, 2004; Vrij & Mann, 2004). Porter ja kolleegid juhtisid tähelepanu sellele, et verbaalsete ja mitteverbaalsete vihjete kombinatsioonis käsitlemisel on petmise tuvastamisel selge potentsiaal (Porter & Yuille, 1995, 1996; Porter, Yuille & Lehman, 1999; Porter, Yuille & Birt, 2001), eriti kui rakendada puhtalt vaatlemise asemel intervjuueerimistehnikaid, mille eesmärk on diagnostiliste vihjete esilekutsumine ja tugevdamine, võttes aluseks erisused valetamise ja tõerääkimise kognitiivsetes protsessides (Vrij, 2019, pp. 162-163).

1.2.8 Valitud tunnused ei pretendeeri kirjeldama terviklikku pilti petlikust käitumisest

Käesolevas töös tutvustatud tõesuse hindamise lähenemisviis on teaduspõhine. Samas on oluline meeles pidada teatavasid kontseptuaalseid ja metodoloogilisi piiranguid, mis on sellele uurimissuunale omased. Tõepärasuse hindamiseks uuringute tegemise põhilised raskused tulenevad teema enda keerukusest nagu kirjeldatud eelnevas alapeatükis. Teema on sedavõrd keeruline, et Cooper, Hervé ja Yuille argumenteerivad oma ülevaatepeatükis (2009), et praegune uurimismetoodika ja sellega seotud statistilised protseduurid ei suuda teema vääriliselt teha garanteeritult kindaks valede ja tõerääkimise tunnused ja hinnata, kuidas inimesed hindavad tõepärasust reaalses maailmas.

Sarnaselt muude psühholoogia valdkondadega, näiteks pealtnägijate mälu harus, põhineb suurem osa tõepärasuse hindamiseks tehtud uurimistööst laboratoorsetel eksperimentidel (ülevaate annavad näiteks DePaulo *et al.*, 2003; Griesel & Yuille, 2007). Tüüpilises uuringus palutakse (sageli bakalaureuseõppe tudengitel) rääkida tõtt või valetada kõrgelt kontrollitud tingimustes. Sageli toob selline püstitus kaasa nõrga motivatsiooni valetamiseks (muuhulgas näiteks kursuse- või katsepunkt, väike rahaline tasu, kiitus) ja kontroll on nii range, et muudab konteksti psühholoogiliselt steriilseks. Seetõttu on leidude üldistatavus muudesse kontekstidesse piiratud. Üks omadus, mis eristab suhteliselt kasulikke laboratoorseid uuringuid vähem kasulikest uuringutest, ongi teadlase jõupingutused tekitamiseks laboriuuringus osalejatele tõhusa või tugeva motivatsiooni. Teine omadus on katsedisaini mitmetahulisus: muutujate lisamine muudab uuringud sageli suhteliselt realistlikumaks. Reaalse maailma stsenaariumitele lähendamiseks võiksid uuringud seega proovida varieerida osalejate motivatsiooni taset vastavalt teatud mõjutavate muutujate olemasolule või nende puudumisele. Tõepärasuse hindamine on nii keeruline kui ka dünaamiline; seetõttu peaksid selle tehnikaid toetavad teadusuuringud olema vastavalt keerukad ja dünaamilised. Samas seab muutujate hulga suurendamine piiranguid tulemuste statistilise töötluse võimalustele.

Väliuuringutel (näiteks uuringud, milles kasutatakse salvestusi kriminaalmenetlusest, kurjategijate lindistatud ülestunnistusi või muid päriselulisi stiimuleid) ei ole tavapärast laboratoorsetele uuringutele omast motivatsiooniprobleemi (Cooper, Hervé & Yuille, 2009). Erinevalt laboratoorsetest uuringutest puudub väliuuringutel aga välise valiidsuse kõrval sageli võimalus veenduda objektiivses tões. Lisaks on alustõe uurimise ja mõõtmise

viisid välsuuringutes märkimisväärselt erinevad. Teisisõnu on alustõde (ingl *ground truth*) määrava teabe olemus ja kvaliteet peamine tegur, mis eristab väliuuringute teaduslikku panust laboriuuringute panusest.

Käesolevat uurimisala piirab veelgi teadlaste kalduvus püsida kvantitatiivses uurimisparadigmas, mis sageli toob kaasa kvalitatiivsete lähenemisviiside välja jätmise. Näiteks on palju uuritud tööriistade nagu kriteeriumipõhise sisuanalüüsi (CBCA) puhul tegelikult lähenemisviisiks väidete kvalitatiivne analüüs (Griesel & Yuille, 2007). Kuid tulenevalt valdkonnas levinud eelistusest toetuda statistilistele piirväärtustele, paigutatakse see kvalitatiivne hindamisprotseduur sageli kvantitatiivsesse struktuuri, mille tulemuseks on uurimistulemuste võimalikud moonutused (Cooper, Hervé & Yuille, 2009, p. 306). Niisiis tuleb olemasolevate uuringute tõlgendamisel olla ettevaatlik ja kriitiline. Siiski on

Kuigi käesolevas töös vaatluse all olevad seitse petliku käitumise tunnust on leidnud piisavalt empiirilist kinnitust, peab töö autor oluliseks seda, et liigsete üldistuste vältimisele tuleks pöörata erilist tähelepanu. Üheks viisiks on alternatiivsete selgituste kaasamine töö teoreetilises osas ning nende hilisem analüüs. Teiseks on selge seisukoha võtmine selle osas, et valitud tunnused ei kirjelda kindlasti täies mahus niivõrd keerulist konstrukti nagu selleks on petlik käitumine tõepärasuse hindamise kontekstis. Ülal kirjeldatud riskide leevendamiseks on valikvastustega küsimustele lisatud ka oluline lahtine küsimus: milliseid valetamise tunnuseid veel teate.

1.3. Menetlejate ja tavainimeste vahelised erinevused uskumustes petliku käitumiste tunnuste kohta

Varasemates peatükkides on kirjeldatud, et inimesed on üldiselt valede ära tundmisel kehvad ja nende tõepärasuse hindamise täpsus jääb juhuslikkuse määra lähedale. Samas on tähelepanu juhitud individuaalsetele erinevustele. Tõepärasuse hindamise edukuses mängivad rolli isiksusomadused (nt Vrij, Akerhurst & Morris, 1997; Enos *et al.*, 2006; Bond Jr & DePaulo, 2008) ning kuigi kõik inimesed puutuvad petliku käitumisega iga päev kokku, siis enamiku nendest igapäevastest valedest esitavad vaid väike rühm inimesi (Serota, Levine & Boster, 2010, p. 21). Seetõttu mängib tõepärasuse hindamise edukuses valetaja osavus suuremat rolli kui valepüüdja enda oskused.

Kuigi enamik tõepärasuse hindamise täpsust vaadelnud uuringuid on tulemustes keskendunud tuvastamise keskmisele täpsusele, on mõned teadlased oma töödes ka eristanud tõeste ütluste ja mittetõeste ütluste tõepärasuse hindamise täpsust. Sellistel juhtudel on tulemused demonstreerinud nii-öelda tõe kallutatust (ingl *truth bias*). See tähendab, et hinnangu andjad kalduvad arvama, et sõnumid on tõesed ja seetõttu puht statistiliselt tuvastatakse tõesed ütlused suhteliselt suure täpsusega (67% – Vrij, 2000; 61% – Bond Jr & DePaulo, 2006) ja samas petlikud sõnumid madala täpsusastmega (44% – Vrij, 2000; 47% – Bond Jr & DePaulo, 2006). Arvestades, et 44% jääb alla juhuslikkuse määra, oleksid osalejad valede tõepärasuse hindamisel täiesti juhuslikult pakkudes täpsemad olnud. Ühe põhjendusena on välja toodud, et igapäevaelus puutub enamik inimesi sagedamini kokku tõeste kui ebatõeste ütlustega ning seetõttu kalduvad nad pigem eeldama, et nende poolt jälgitav käitumine on aus (O’Sullivan, Ekman & Friesen, 1988, pp. 210-211). Kättesaadavuse heuristik on endiselt üks levinumaid selgitusi inimeste kalduvusele hinnata teiste ütlusi tõeseks (Fawcett, 2014).

Mõnede spetsialistide jaoks, näiteks politseinikud ja muud õigusvaldkonna praktikud, on tõepärasuse hindamine aga äärmiselt oluline, kuna nende jaoks on tõepärasust käsitlevate otsuste tegemine igapäevane olukord, millel võivad olla tõsised ja kaugeleulatuvad tagajärjed. Niisiis võiks arvata, et professionaalidel on tõepärasuse hindamisel eelis tulenevalt vastavast haridusest ja kogemuste pagasist. Eelmises lõigus mainitud tõe kallutatust – tendents, mida on järjepidevalt kinnitatud üliõpilasi hindajatena kaasanud uuringutes, esineb professionaalsete valepüüdjate kohta tehtud uuringutes palju vähem või üldse mitte (Ekman *et al.*, 1999; Meissner & Kassin, 2002; Porter, Woodworth, & Birt, 2000). On mõistlik järeldada, et ilmselt muudab nende töö laad õigusvaldkonnas praktiseerijad valetamise suhtes tundlikumaks. Järgnevalt on välja toodud, kuidas menetlejad ja tavainimesed on varasemates uuringutes erinenud tõepärasuse hindamisel oma vastavate uskumuste, hinnangute andmise täpsuse ja selle hinnangu osas raporteeritud enesekindluse poolest.

Peamiselt Suurbritannias, Hollandis ja Rootsis läbi viidud uuringutes on võrreldud professionaalide ja mitteprofessionaalide tõekspidamisi pettuste kohta. Sealhulgas on kaasatud mitmesuguseid elukutseid, mille puhul võiks rääkida professionaalsetest valepüüdjatest, nagu näiteks politseiametnikud, kohtunikud, tolliametnikud, vangivalvurid ja immigratsiooniametnikud. Hulk selleteemalisi uuringuid on näidanud, et

professionaalide ja tavainimeste raporteeritud petmise tunnused erinevad vähe ning need uskumused ei ole kooskõlas indikaatoritega, mida on petliku käitumise tunnusena kirjeldanud teadusartiklid (Akehurst *et al.*, 1996; Vrij & Semin, 1996; Strömwall & Granhag, 2003; Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004; Vrij, 2008). Osaliselt tuleneb see valede uskumuste osakaal sellest, et nii professionaalid kui mitteprofessionaalid töid välja tunduvalt rohkem valede tuvastamiseks kasutatavaid indikaatoreid, kui neid on erialases teaduskirjanduses tõestena tuvastatud (Hartwig & Bond, 2011; Hartwig & Bond, 2014).

Politseinike ja üliõpilaste uskumusi nii pettuse mitteverbaalsete kui ka verbaalsete tunnuste osas vaadeldud uuringus (Akehurst *et al.*, 1996) tuvastati politseiametnike puhul sama palju valearvamusi kui üliõpilastel, keda tavapäraselt uuringutes kajastatakse kui tavapopulatsiooni esindajaid. Vrij ja Semin (1996) võrdlesid üliõpilasi, vange ja „kutselisi valedetektorid“, kuhu kuulusid uurijad, tolliametnikud, vangivalvurid ja patrullpolitseinikud, ja tuvastasid, et kõige täpsemad olid hoopis vangide uskumused pettuse tunnuste osas. Tudengite ja professionaalide uskumused olid vähem adekvaatsed, kuid sarnanesid üksteisega suuresti, mis toetab ka esimese hüpoteesi püstitamist. Seetõttu olid professionaalidel, kes peavad valede avastamist oma igapäevaseks tööks, samad stereotüüpsed veendumused pettuse mitteverbaalsete näitajate kohta kui kogemamatutel valepüüdjal. Sellest järeldati, et pelgalt töökogemusest ei piisa petliku käitumise paremaks teadvustamiseks. Lisaks teadmistele ei ole seost leitud ka tööstaaži ja tegeliku valetamise tuvastamise täpsuse vahel (nt Strömwall & Granhag, 2003; Wright Whelan, Wagstaff & Wheatcroft, 2015).

Lisaks tööstaažile ei ole ka teised demograafilised andmed nagu vanus ja sugu üldjuhul töepärasuse hindamise edukusega seotud (DePaulo, Epstein, & Wyer, 1993; Ekman & O'Sullivan, 1991; Ekman *et al.*, 1999; Porter *et al.*, 2000; Vrij & Mann, 2001a, p. 198). Mehed on reeglina naistest enesekindlamad (Maccoby & Jacklin, 1974; Lundeberg, Fox & Punócohar, 1994) ning see tendents on tuvastatud ka töepärasuse hindamise puhul (DePaulo *et al.*, 1997). Enesekindlus ja oskused ei ole aga sünonüümid.

Strömwall ja Granhag (2003) uurisid õiguslaste küsimustega tegelevate professionaalide uskumusi pettuse märkide kohta kasutades analoogiliselt käesolevale tööle testi tüüpi küsimustikku. Nad tuvastasid, et politseinikel, prokuröridel ja kohtunikel on töepärasuse hindamise kohta uskumused, mis olid märkimisväärselt vastuolus pettuse märke kaardistanud uuringute üldiste tulemustega. Näiteks arvas enamik politseinikke, et leidub

tugev seos petliku käitumise ja a) pilkude vältimise ning b) suurenenud kehaliste liigutuste vahel. Teaduslik kirjandus seda seisukohta ei toeta (täpsemalt kirjeldatud eelmises peatükis). Lisaks uskusid kõik kolm professionaalide rühma ekslikult, et tõesed järjestikused väited on järjepidevamad kui petlikud ning et interaktiivsetes kontekstides on petmist lihtsam tuvastada (Strömwall & Granhag, 2003). Aasta hiljem välja antud ülevaates järeldati samuti, et professionaalid tuginevad tõepärasuse hindamisel ekslikult valdavalt pilgu vältimisele ja närvilisusele (Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004).

Aastaid hiljem uurisid Bogaard ja kolleegid (2016) üliõpilaste ja politseinike uskumusi pettuse tunnuste kohta. Kõik osalejad täitsid küsimustiku 28 tunnuse kohta, millest kõik olid tuletatud verbaalse usaldusväarsuse hindamise tööriistadest (sh eelmainitud CBCA; reaalsuse jälgimine, ingl *Reality Monitoring*, RM, Johnson ja Raye, 1981; teaduslik sisuanalüüs, ingl *Scientific Content Analysis*, SCAN, Sapir, 2005). Uuriti, mil määral erinesid veendumused mitteverbaalsete ja verbaalsete valetamise märkide kohta tavainimeste (üliõpilaste) ja politseinike vahel ning kas need uskumused olid kooskõlas uurimistöös teadaolevate objektiivsete näpunäidetega. Nii üliõpilased kui ka politseinikud uskusid, et tavalised stereotüüpsed, kuid mittediagnostilised mitteverbaalsed tunnused nagu pilgu vältimine ja suurenenud liikumine, osutavad pettusele. Samas ei hinnatud üle verbaalsete tunnuste seost pettusega ning uskumused verbaalsete tunnuste osas ühtisid paremini teaduskirjandusega.

Need tulemused (Bogaard *et al.*, 2016) kinnitasid varasemaid (Vrij, 2008), demonstreerides, et inimesed usuvad käitumisnäitajatesse, mis teaduskirjanduse põhjal ei viita pettusele. Nende valede uskumuse allikana on reeglina välja toodud õiguspühholoogias üldlevinud selgitusi, nagu illusoorseid korrelatsioonid ja kinnituskalle (ingl *confirmation bias*; Hill & McGeorge, 2008; Kassin, Goldstein & Savitsky, 2003). Lisaks saavad inimesed, sealhulgas eriti just politseinikud, tavapäraselt ebapiisavat või hilinevad tagasisidet selle kohta, kuivõrd täpne oli nende antud hinnang kellegi usaldusväarsuse või mingi ütluse tõepärasuse kohta (Vrij, Granhag & Porter, 2010, pp. 94-95). Selleks, et tagasiside oleks tõhus, peaks uurijat pärast igat ülekuulamist teavitama objektiivsest tõest (kas ütlus oli valelik või tõene), mis ei ole paraku päriselus võimalik. Piisav tagasiside on aga õppimiseks hädavajalik, sest inimesed saavad oma otsustusstrateegiat vastavalt kohandada (Porter, Woodworth & Birt, 2000, pp. 645-656). See selgitus läheb hästi kokku ka Vrij ja Semin (1996) tulemusega, kus kõige

adekvaatsemad uskumused olid vangidel, sest nende puhul on tagasiside eeldatavasti palju automaatsem ja kiirem. Vastav teemakäsitus toetab teise hüpoteesi püstitamist.

Arvestades kui järjekindlalt on leitud, et nii üldpopulatsiooni kui menetlejate puhul ei ole nende uskumused kooskõlas valeliku ja tõese käitumise usaldusväärsete märkidega, pole üllatav, nagu on leidnud paljud teadlased, et menetlejad ei suuda valetamist tuvastada täpsemini kui tavainimesed (nt DePaulo & Pfeifer, 1986; Ekman & O'Sullivan, 1991; Meissner & Kassin, 2002; Vrij, 1993; Aamodt & Custer, 2006). Üldiselt on erialakirjanduses levinud tõdemus, et menetlejad ei ole valede tuvastamisel oluliselt edukamad kui tavainimesed, kuid see järeldus tundub vastanduvat arenevale ja hilisemale uuringute kogumile, mis näitab, et mõnes olukorras on politseinike hinnangud järjepidevalt pettuse tuvastamisel juhuslikkusest paremad. Nimelt on sellise tulemuseni jõudnud uuringud, kus politseinikud andsid usaldusväärse hinnanguid päriselulises ja kõrgete panustega kontekstis, sealhulgas raskete kuritegudega seotud kahtlustatava ülekuulamisel. Seda tüüpi stimuleerivaid materjale kasutades on leitud juhuslikkuse määrast kõrgemad täpsuse määrad vahemikus 64-72% (Mann & Vrij, 2006; Mann, Vrij & Bull, 2004; Mann, Vrij & Bull, 2006; Vrij & Mann, 2001b; Vrij *et al.*, 2006; Wright Whelan, Wagstaff & Wheatcroft, 2015). Kõrgeid panuseid kasutavad uuringud erinevad varasematest, mis keskendusid pigem laboris toodetud madalate panustega valedele. See tundub viitavat, et kõrgemate panustega ja seetõttu rohkem ergutavatel materjalidel võib olla oluline mõju vaatlejate täpsusele.

Tõepoolest, mõned teadlased on pikka aega väitnud, et enamikku petmisuuringutest piirab halb ökoloogiline valiidsus ja et suure tõenäosusega on erinevusi pettuse tunnuste puhul, mida eksponeeritakse madala panusega olukordades, ja nende puhul, mida kasutatakse kõrge panusega olukordades (nt DePaulo & Morris, 2004; Frank & Svetieva, 2012; Granhag & Strömwall, 2004; Porter & ten Brinke, 2008; Shuy, 1998; Vrij, 2004). Näiteks on eristatud naeratuse ilmnemist tunnuseks. DePaulo ja kolleegid (2003, p. 96) leidsid madalate panustega disainiga uuringus, et naeratused ilmnevad tõenäolisemalt ausas suhtlemises, kuid ten Brinke ja Porter (2012, pp. 473-474), kes uurisid kadunud või mõrvatud inimeste sugulaste ütlust, leidsid hoopis, et kõrgete panustega kontekstis naeratasid valelikud inimesed tõenäolisemalt kui tõerääkijad. Naeratuse kui valetamismärgi tundlikkus sõltub ilmselt ka naeratuse tüübist; „teolt tabatu“ süüdlaslik

naeratus on erinev avalast meeldiva suhtluse või isikliku meeldivusega kaasnevast naeratusest. Paraku on see allteema ebapiisavalt uuritud.

Erinevalt laiemast avalikkusest, mille puhul on tuvastatud tõe kallutatust (nt Bond & DePaulo, 2006; Levine, Park & McCornack, 1999), on politseiametnike puhul leitud, et nad demonstreerivad hoopis vastupidiselt pigem valele kallutatust (Ekman, 2001; Alonso, Masip & Garrido, 2009; Garrido & Masip, 1999; Meissner & Kassin, 2002). See tähendab nad kalduvad ütluseid hindama pigem mittetõeseks kui tõeseks. Pettuste tuvastamise kirjanduse põhjalikus uurimises jõudis Vrij (2008) järeldusele, et võrreldes tavainimestega näivad menetlejad valede tuvastamisel olevat mõnevõrra paremad ja tõdede avastamisel mõnevõrra halvemad. Kuigi Bondi ja DePaulo (2006) metaanalüüs ei leidnud professionaalide puhul (sh näiteks politseiametnikud, kohtunikud, audiitorid või psühhiaatrid) valele kallutatust, näitasid uuringute vahelised võrdlused, et professionaalid olid tõepärasuse üle otsustamise suhtes vähem kallutatud kui tavainimesed.

Lisaks eelmainitud erinevusele hinnangute üldises kallutatuses, on olulise lahknemisena tuvastatud ka selle hinnangu suhtes ilmutatud enesekindlus (ingl *confidence*). Politseiametnikud peavad ennast valede tuvastamisel oskuslikumaks ning langetavad oma tõepärasuse hinnanguid seepärast suure enesekindlusega (nt DePaulo & Pfeiffer, 1986; Garrido & Masip, 1999; Kassin & Fong 1999; Meissner & Kassin, 2002; Garrido, Masip & Herrero, 2004). Sellele tulemusele põhinedes löid Meissner ja Kassin (2002) uurija kalde (ingl *investigator bias*) mõiste.

Esineb positiivne seos inimeste intervjuerimise kogemuse ja valede äratundmise osas raporteeritud enesekindluse vahel (Vrij & Mann, 2001b), kuigi töökogemuse ja tegeliku hinnangu täpsuse vahel sellist seost varasemad uuringud ei tuvastanud (Ekman & O'Sullivan, 1991; Porter jt, 2000; Vrij & Mann, 2001b). Niisiis ei ole valdkondlik töökogemus valede tuvastamisel kuigi kasulik, aga suurendab inimese enesekindlust oma võimekusse tõepärasust edukalt hinnata. Vastav teemakäsitus toetab kolmanda hüpoteesi püstitamist.

Kokkuvõttes viitavad varasemad uuringud sellele, et üldiselt kipuvad inimesed oma valede tuvastamise osas liiga enesekindlad olema (nt O'Sullivan, Ekman & Friesen, 1988; Vrij, 2000; Landström, Granhag & Hartwig, 2005). See tulemus toetab veelgi eelnevaid järeldusi, mille põhjal on inimestel suhteliselt halb metakognitiivne arusaam oma

tõepärasuse hindamise tulemuslikkusest (DePaulo *et al.*, 1997; Landström, Granhag & Hartwig, 2005).

Arvestades kui keeruline on adekvaatselt ja kõrge ökoloogilise valiidsusega testida inimeste võimekust päriselulisi valesid tabada, on uskumuste vaatlemine heaks vahemeetodiks ning annab teataval määral usaldusväärse olukorrapildi. Uskumuste mittevastavus päris tunnustele on erialases kirjanduses kõige sagedamini välja toodud selgitus selle kohta, miks menetlejad ei edesta mittepädevaid isikuid laboratoorseses tõepärasuse hindamise ülesannetes (Vrij, 2008). Ometi ei ole leidnud selget kinnitust seos hinnangute täpsuse ja koolitamise vahel, kuigi just koolitused võiksid vastavaid teadmisi parandada. Meissner ja Kassin (2002) pakkusid uurija kalde ühe tekkemehhanismina välja politseiametnikele suunatud koolituste fookustatust just valetamise märkidele, seega pööramata tähelepanu tõerääkimise tunnustele, mistõttu on menetlejate tähelepanu suunatud püüdma just pettusele viitavaid käitumismustreid.

2004. aastal uuriti esmakordselt eksperimentaalselt politseiametnike, sotsiaaltöötajate ja üliõpilaste koolitamise mõju kriteeriumidele põhineva sisuanalüüsi (CBCA) tulemusena, et suurendada valede tuvastamise täpsust. CBCA kriteeriumid sisaldavad nii tõele kui pettusele viitavaid tunnuseid, mistõttu kinnituskalde efekt võiks olla väiksem. Enne koolituse läbimist ei olnud politseiametnike (täpsus 66%), sotsiaaltöötajate (täpsus 72%) ja üliõpilaste (täpsus 56%) vahel tuvastamise täpsuses olulisi erinevusi. Pärast koolitust olid sotsiaaltöötajad 77% täpsusega ja oluliselt täpsemad kui politseinikud (55%) ja üliõpilased (61%). Kuid ükski kolmest hindajate grupist ei parandanud pärast väljaõpet oluliselt valede tuvastamise täpsust. Tegelikult olid politseinikud hoopis oluliselt kehvemad kui enne, mille põhjuseks pidasid autorid seda, et võrreldes teiste gruppidega pidid politseinikud koolituste käigus ümber õppima, mis võis takistada hilisemat sooritust (Akehurst *et al.*, 2004, pp. 887-888).

On leitud, et koolituse sisu ja vorm mängivad olulist rolli vastava koolituse efektiivsuses (Driskell, 2012, pp. 725-726) ning isegi parimatel juhtudel on hilisem hinnangute täpsus vaid marginaalselt parem (Porter *et al.*, 2010, p. 75). On mõistlik järeldada, ja seda toetavad ka uuringud (nt Levitan *et al.*, p. 54), et individuaalsed faktorid mängivad suuremat rolli kui inimese teadmised või vilumused, mistõttu ei ole mõttekas oodata, kuni menetlejad väikeste gruppidega ühekordsetel koolitustel selles äärmiselt keerulises ülesandes oma sooritust parandavad. Samas on huvitav vaagida teadlaste poolt verifitseeritud tulemuste ja

menetlejate uskumiste vahelist oodatavat kontrasti. Erialakirjanduses rõhutavad teadlased, et pettuse tuvastamiseks pole kindlat viisi, kuid kirjandus toetab ka ideed, et õiguskaitseasutuste spetsialistid usuvad, et nad suudavad valesid tuvastada (Yarbrough, 2020). Sellisel vastutusrikkal kohal individuaalsete erinevuste silumiseks peaks menetlejatele lisaks täiendkoolitustele olema tagatud piisav tugi ning hulgaliselt tööriistu teabe kogumiseks ja hindamiseks. Õiguspsühholoogia spetsialistidel on potentsiaal pakkuda menetlejatele süstemaatilist analüüsi kuritegeliku käitumise kohta ning teha otstarbekaid ettepanekuid uurimis- ja kohtutegevuse korraldamise kohta muuhulgas ka selles, mis puudutab vale avastamist..

Tõepärasuse hindamise üldine kehv täpsus nii menetlejate kui tavainimeste puhul tuleneb nii selliste usaldusväärsete petliku käitumiste tunnuste puudumisest, mis oleks üldistatavad erinevate olukordade ja inimeste tarbeks, kui ka valedest uskumustest selle kohta, millised on need tunnused, mida siiski saaks hinnangute andmisel aluseks võtta. Käesolevas töös on esimese põhjuse adresseerimiseks seatud eesmärk kaardistada hetkeolukord, et võimaldada laiem arutelu õiguspsühholoogia spetsialistide kaasamiseks menetlusepraktika parandamisele. Teise võtmeküsimuse puhul on oluliseks peetud tuvastada, kas Eesti menetlejate tõekspidamised pettusele viitavatest jälgitavatest käitumismustritest on mittepädevate isikutega võrreldes rohkem kooskõlas empiirilisel leitud seaduspärasustega. Käesolev töö on autorile teadaolevalt esimene, mis uurib Eestis süstemaatiliselt seda, palju teatakse pettuste märkidest õiguskaitseorganite töötajate poolt, ja algatab erialase arutelu teemal, kuidas vastavaid teadmisi parandada.

Eesmärkide saavutamiseks ja teooria peatükis välja toodud varasemate uuringute tulemustele põhinedes on püstitatud järgnevad hüpoteesid.

1. Menetlejate ja tavainimeste vahel Eestis ei esine olulisi erinevusi uskumustes selle kohta, millised märgid viitavad valetamisele.
2. Tuvastatud uskumused ei ole rahuldaval määral kooskõlas varasemates uuringutes empiirilisel leitud seaduspärasustega petlikule käitumisele viitavate tunnuste kohta.
3. Menetlejate töökogemus on positiivses seoses nende poolt raporteeritud enesekindlusega, aga mitte nende poolt antud õigete vastuste määraga.

2. POLITSEIUURIJATE JA PROKURÖRIDE USKUMUSED PETLIKU KÄITUMISE TUNNUSTE KOHTA

2.1. Meetod

2.1.1 Valim

Uuritav populatsioon on Eesti prokurörid ja politseiuurijad. Prokuröride arv on 191 (Prokuratuuri koduleht; Justiitsminister, 2004) ja Politsei- ja Piirivalveameti uurijaid on suurusjärgus 750 (Miller, 2020). Fookusgrupi (politseiuurijad ja prokurörid) puhul on tegemist üldkogumist vabatahtliku nõusoleku alusel kujunenud valimiga, kus kõikidele üldpopulatsiooni liikmetele edastati uuringu veebilink ning seega oli neil võrdne võimalus valimisse sattuda. Kontrollgrupi puhul leiti osalejaid läbi sotsiaalmeedia, mistõttu on tegemist mugavusvalimiga. Arvestades, et otsus küsimustik täita ning sellega uuringus osaleda oli menetlejate enda valik ja seetõttu on tegemist oportunistliku valimiga sihtrühmast, ei seatud valimi suuruse osas konkreetset eesmärki. Ootus oli koondada nii menetlejate kui tavainimeste gruppi 100 inimest. Tagasiulatuvalt on võimalik märkida, et valimi suurus on piisav, sest sisaldab prokuröride puhul üle neljandiku uuritavast populatsioonist ning politseiuurijate kogumist 14% ehk ligi kuuendiku. Võrdlusgrupp mittepädevatest isikutest koguti suurema fookusgrupi ehk politseiuurijatega võrdses arvus.

Käesoleva uuringu lõplik valim koosnes 258 osalejast, nende seas 104 politseiuurijat (keskmine vanus 37,7 a (SD = 7.9), 53 naist, 51 meest), 50 prokuröri (keskmine vanus 43,5 a (SD = 11.7), 34 naist, 16 meest) ja 104 õigusvallast väljaspool töötavat tavakodanikku (keskmine vanus 32,4 a (SD = 10.8), 69 naist, 35 meest), kellest moodustus võrdlusgrupp. Naiste osakaal oli suurem kontroll- ja prokuröride gruppides.

2.1.2 Ülesehitus

Tegemist on empiirilise ülevaateuuringuga, kus mitmelt katserühmalt kogutakse andmed standardiseeritud viisil eesmärgiga vastavaid gruppe omavahel võrrelda. Niisiis on rakendatud kvantitatiivset uurimismeetodit. Uurimisstrateegiaks on mitte-eksperimentaalne (ingl *nonexperimental research*) läbilõikeline valikuuring. Andmekogumismeetod on kirjalik testi tüüpi küsimustik (erinevalt testist pole norme ja küsimustiku testina valideerimist), mille esimeses osas koguti demograafilisi ja

taustaandmeid (sugu, vanus, tööstaaž). Lisaks põhimeetodiga uuritule märkisid osalejad ära, kas neil on olnud kokkupuudet pealtnägija ütlustega, pettuse tuvastamisega, ülekuulamisega. Teises osas kirjeldasid osalejad avatud küsimusele vastates, millised märgid viitavad nende hinnangul valetamisele ja kolmandas vastasid osalejad valikvastustega küsimustele seitsme petmisele viitava aspekti kohta. Küsimustiku valikvastustega osa üldine ülesehitus on pärit Strömwall ja Granhag (2003) uuringust, mille alusel tõlgiti iga sisalduv väide eesti keelde. Tagasitõlke viis läbi erialase kõrghariduse ja mitmeaastase töökogemusega inimene, kellel puudub muu seos antud uuringuga.

2.1.3 Materjalid

Tuvastati seitse küsimustiku kolmandasse osasse lisatavat punkti (vt lähemalt teooria peatükk 1.1), juhindudes varasemast uuringust (Strömwall & Granhag, 2003). Nimelt esinesid järgmised tõepärasuse hindamise aspektid: (1) üksikasjade arv, (2) järjestikuste avalduste kokkusobivus, (3) pilgu vältimine, (4) hääletoon, (5) liigutused, (6) kas ülekuulajad või vaatlejad on täpsemad ja (7) kas verbaalsed või mitteverbaalsed tunnused on usaldusväärsemad. Iga aspekti kohta vastasid osalejad valikvastustega küsimusele, valides ühe kolmest alternatiivist. Esimese viie aspekti korral olid alternatiivid sõnastatud kui vähem-rohkem või madalam-kõrgem. Kasutades näitena liigutuste muutumise tunnust, nägid valikvastused välja järgmised:

- A. Valetajad teevad vähem kehaliigutusi kui tõerääkijad
- B. Valetajad ja tõerääkijad ei erine keha liikumise osas
- C. Valetajad teevad rohkem kehaliigutusi kui tõerääkijad.

Punkti 6 puhul, mis käsitles interaktiivsete ülekuulajate täpsust võrreldes mitte-interaktiivsete vaatlejatega (vaadates sama ülekuulamise videosalvestust), olid alternatiivid sõnastatud järgmiselt:

- A. Pettust on kergem tuvastada näost näkku ülekuulamisel
- B. Ülekuulamisel on sama keeruline pettust tuvastada kui ülekuulamise videosalvestust vaadates
- C. Pettust on kergem tuvastada ülekuulamise videosalvestust vaadates

Punkti 7 puhul, mis käsitles verbaalsete ja mitteverbaalsete tunnuste usaldusväärset pakuti järgmisi alternatiive:

- A. Usaldusväärsem on keskenduda mitteverbaalsetele tunnustele
- B. Mitteverbaalsed tunnused on umbes sama usaldusväärsed kui verbaalsed tunnused.
- C. Usaldusväärsem on keskenduda verbaalsetele tunnustele

Enne küsimustele vastamist hindasid osalejad, kui enesekindlad nad on oma valetamise tuvastamise võimekuses. Iga valikvastustega küsimuse järel märkisid osalejad kui enesekindlad nad selles kindlas vastuses olid, andes hinnangu 7-pallisel Likerti-tüüpi skaalal, kus 1 kandis märget “üldse mitte” ja 7 märget “äärmiselt enesekindel” (vt lisa 1). Kõige lõpus paluti anda hinnang üldisele enesekindlusele oma petliku käitumise tunnuste kohta antud vastustes.

Lisaks valikvastustele oli osalejatele edastatud ka avatud küsimus selle kohta, milliseid valetamise tunnuseid nad veel oskaksid nimetada. Samuti hindasid osalejad seda, mil määral on nad kursis tõepärasuse hindamise teemaga teaduskirjanduses. Kõik küsimustikud täideti anonüümselt. Terve uurimisinstrument on käesoleva töö Lisas 1.

2.1.4 Andmeanalüüs

Andmed koguti 2020. aastal vahemikus märtsist oktoobrini, kasutades selleks Sisekaitseakadeemias kasutusel olevat veebiküsitluste tööriista LimeSurvey. Pöörduti Eesti politseiasutuse ja kõigi ringkonnaprokuratuuride poole. Kõikide ringkonnaprokuratuuride ja riigiprokuratuuri esindajatele esitati kirjalik palve küsimustikku prokuröride seas jagada. Politseinike puhul edastas Politsei- ja Piirivalveameti esindaja küsimustiku umbes 750 ametnikule. Kõikidele võrdlusgruppidele edastati identne, kuid eraldiseisev küsimustik, st võrdlusgruppide vastuseid hoiti süsteemis eraldi. Arvestades, et fookusgruppidele jagati ametkonna sees unikaalset veebilinki, on rohkem kindlust, et vastanud olid tõesti antud ametkondade töötajad. Kokku alustati küsimustiku täitmist 435 korral ja saadi tagasi 259 täielikku vastust, mille tulemuseks oli üldine vastuste määr 59,5% (politseiametnikud: 72,5%, prokurörid: 69,3% ja kontroll: 48,6%). Kontrollgrupi lingi alt täitis küsimustiku ka üks inimene, kes märkis, et töötab politseiuurijana, kuid teda ei kaasatud analüüsi. Nii jäi lõplikuks valimiks 258 vastanut.

Käesolevas töös on läbivalt omavahel võrreldud kas kolme gruppi (menetlejad, st politseiuurijad ja prokurörid, ning kontrollgrupina tavainimesed) või kahte gruppi (peamiselt menetlejad ja tavainimesed, *post hoc* testides on omavahel võrreldud ka politseiuurijaid ja prokuröre). Andmete analüüsimine eeldas nii esimese kui teise hüpoteesi testimiseks vastuste ümber kodeerimist. Rühmade uskumuste vaheliste erinevuste võrdlemiseks kodeeriti valikvastustega küsimuste osast kolm vastuse alternatiivi vastavalt -1, 0 ja 1 (täpsemalt ära toodud 1. tabelis). Kodeeritud vastuste puhul oli tegemist mittearvulise järjestatud tunnusega, mistõttu kasutati uskumuste erinevuste leidmiseks mitteparameetrilisi analüüsimeetodeid. Kolme võrdlusgrupi puhul kasutati skooride erinevuse statistilise olulisuse hindamiseks Kruskal-Wallise dispersioonanalüüsi ning kahe võrdlusgrupi puhul Mann-Whitney U-testi. Mõlemad mainitud testid on sobivad ordinaalskaalal tunnuste võrdlemiseks (Bordens & Abbott, 2002, lk 455). Üksmeele hindamiseks võeti aluseks levinuima alternatiivi sagedust, mis väljendus populaarseimat vastusealternatiivi valinute protsendis.

Rühmade uskumuste võrdlemiseks eksperimentaalteaduste teabega kodeeriti vastused ümber teaduskirjandusega kooskõlas olevaks (1) ja vastuolus olevaks (0) põhinedes teooria peatükis kirjeldatud seaduspärasuste üldistatud seisukohtadele. Gruppide võrdlemiseks omavahel kasutati eksperimentaalteaduste teabe suhtes õigete vastuste keskmist määra, mille aluseks oli iga vastaja puhul arvatud õigete vastuste ja kõikide vastuste suhtarv. Sellisena oli tegemist pideva tunnusega, mille jaotus oli lähedane normaaljaotusele ning mille keskmiste võrdlemiseks gruppide vahel kasutati parameetrilisi teste, vastavalt võrdlusgruppide arvule kas ANOVAt või T-testi.

Selleks, et teada saada, kas gruppide vahelisi ja grupisiseseid erinevusi mõjutasid sellised muutujad nagu sugu, vanus ja tööstaaž, arvatati välja Mann-Whitney U testi väärtused (mõõtes, kas näiteks vanemad ja nooremad vastajad erinesid oma valikute poolest) alternatiivide valimist nõudvates küsimustes.

Enesekindlust raporteeriti 7-pallisel Likerti tüüpi skaalal, mida käesolevas töös käsitleti intervallskaalal paiknevana. Kuigi sellise käsitlemise puhul on soovitatav suurendada võimalike variantide arvu kuni 11 pallini (Wu & Leung, 2017), antud uuringus seda ei tehtud, et lihtsustada osalejate valikuprotsessi vastamisel. Iga üksiku vastusealternatiividega küsimuse puhul oli teine muutuja, milleks oli vastuse õigsus, dihhotoomne: vastati kas õigesti või valesti. Seetõttu kasutati küsimuste lõikes punkt-

biseriaalset (ingl *point-biserial*) korrelatsioonikordajat (Bordens & Abbott, 2002, lk 421). Lisaks vaadati seost õigete vastuste määra (suhtarv 0 ja 1 vahel) ning üldise raporteeritud enesekindluse vahel, milleks kasutati Pearson'i korrelatsioonikordajat (Bordens & Abbott, 2002, lk 418).

Andmeid analüüsiti kasutades programme Microsoft Excel 16 ja IBM SPSS Statistics 23. Konkreetset analüüsi on täpsemalt välja toodud peatükis 2.2. Tulemused. Leitud raporteeritud uskumusi kõrvutatakse teaduskirjandusega peatükis 2.3. Järeldused.

2.2. Tulemused

2.2.1 Gruppidevaheline võrdlus

Järgnevalt tuuakse välja olulisemad tulemused. Rühmade vaheliste erinevuste võrdlemiseks kodeeriti valikvastustega küsimuste osast kolm vastuse alternatiivi vastavalt -1, 0 ja 1. Tabeli 1 teises veerus on iga vastuse kohta üksikasjalikum kirjeldus. Tabel 1 sisaldab ka iga kolme rühma (veerud 3, 4 ja 5) suunaga skoori kõigi seitsme elemendi kohta (read 1 kuni 7). Samuti on tabelis 1 on toodud Kruskal-Wallise dispersioonanalüüside ja kolme rühma võrdlevate *post hoc* testide tulemused (veerg 6).

Tabel 1. Erinevused menetlejate ja tavainimeste uskumustes

Muutuja	Miinusmärk näitab	Politsei	Prokuratuur	Kontroll	χ^2 -value
Üksikasjad	Valetades vähem	.010	-.100	.096	1.69
Järjepidevus	Valetades vähem	-.327	-.360	-.413	.44
Pilgu vältimine	Valetades vähem	.404	.260	.279	1.97
Hääletoon	Valetades madalam	.192	.340	.260	1.81
Liigutused	Valetades vähem	.433	.500	.212	4.98
Ülekuulaja/vaatleja	Lihtsam üle kuulates	-.154	-.280	.413	26.83*
Verbaalne/mitteverbaalne	Mitteverbaalne usaldusväärsem	.029	-.160	-.298	12.53*

Hii-ruut väärtused tulenevad Kruskal-Wallise dispersioonanalüüsist (df = 2).

* $p < .001$.

Üksikasjade arv

Suunaga skoor viitab iga küsimuse puhul levinuimale vastusele. Ükski kolmest rühmast ei näidanud ühe pakutud alternatiivi selget eelistamist üksikasjade arvu diagnostilisuse kohta

valetamise tuvastamisel. Üldiselt vastati võrdses osakaalus mõlemat vastanduvat alternatiivi ning vähem usuti, et valetajad ning tõerääkijad ei erine üldse ütluses sisalduvate üksikasjade arvu poolest. Rühmadevahelisi erinevusi ei ilmnenud.

Järjepidevus

Selle muutuja puhul demonstreerisid kõik kolm gruppi levinud uskumust, et valetajate järjestikkused avaldused on vähem kokku sobivad kui tõerääkijatel. See oli kõige populaarsem valik igas võrdlusrühmas. Rühmadevahelisi olulisi erinevusi ei ilmnenud.

Pilgu vältimine

Kõik võrdlusgrupid kaldusid uskuma, et valetajad väldivad rohkem pilkkontakti. Kõige vähem valiti vastusevarianti, mille puhul valetajad väldivad tõerääkijatest vähem pilkude kontakti. Rühmadevahelisi olulisi erinevusi ei ilmnenud.

Hääletoon

Kõikidesse gruppidesse kuulunud vastajad kaldusid pigem arvama, et kui hääletoon üldse valetades erineb, siis pigem muutub kõrgemaks. Mõlemas menetlejate grupis vastati ligi pooltel kordadel, et hääletooni erinevus valetajate ja tõerääkijate vahel puudub. Rühmadevahelisi olulisi erinevusi ei ilmnenud.

Liigutused

Kõik võrdlusgrupid väljendasid uskumust, et valetajad teevad rohkem kehaliigutusi kui tõerääkijad. Tegemist oli ühe enim üksmeelsusele kaldunud temaatikaga kõigi vastanute seas (täpsemalt vaata Tabel 2). Kolme võrdlusgrupi vahel olulisi erinevusi ei ilmnenud, küll aga näitas Mann-Whitney U test olulist erinevust ($U(154, 104) = 9170.00, z = 2.197, p < 0.05$) menetlejate (politseiurijad ja prokurörid) ja tavainimeste vahel. Menetlejad ($M = .455, SD = .724$) väljendasid veendumust, et valetades esineb kõnelejal rohkem erinevaid spontaanseid liigutusi, oluliselt tugevamalt kui kontrollgrupp ($M = .212, SD = .855$).

Ütluse vaatlemise meediumi mõju

Politseiurijad ja prokurörid osutasid, et pettust on kergem tuvastada näost näkku ülekuulamisel kui ülekuulamise videosalvestust vaadates. Samas kontrollgrupp raporteeris vastupidist uskumust ning *post hoc* testid näitasid, et menetlejate ja tavainimeste uskumused erinevad statistiliselt olulisel määral. Selles punktis tuvastati rühmadevaheline erinevus keskmises suunas (vt tabel 1). Lisaks sellele näitas Mann-Whitney U test olulist

erinevust ($U(154, 104) = 5266.50$, $z = -5.117$, $p < 0.001$) menetlejate (politseiurijad ja prokurörid) ja tavainimeste vahel. Menetlejad raporteerisid uskumust, mille kohaselt on pettust kergem tuvastada näost näkku ülekuulamisele ($M = -.195$, $SD = .922$), samas kui tavainimesed kaldusid uskuma, et pettust on kergem tuvastada ülekuulamise videosalvestust vaadates ($M = .413$, $SD = .832$).

Verbaalsete ja mitteverbaalsete tunnuste usaldusväärse erinevus

Prokurörid ja tavainimesed kaldusid uskuma, et tõepärasuse hindamisel on usaldusväärsemad mitteverbaalsed tunnused. Politseiurijad aga kaldusid nõrgalt uskuma vastupidisesse, nimelt et tõde pettusest eristamisel on verbaalne sisu usaldusväärsem näitaja kui mitteverbaalne käitumine. *Post hoc* testid näitasid, et politseiurijate ja kontrollgrupi vastused erinesid statistiliselt olulisel määral. See tähendab, et rühma tasandil väljendasid politseiametnikud nõrka veendumust, et verbaalsed märgid on usaldusväärsemad näitajad kui mitteverbaalsed (positiivne väärtus), samas nii prokurörid kui kontrollgrupp väljendasid veendumust, et mitteverbaalsed märgid on verbaalsetest usaldusväärsemad (negatiivsed väärtused). Lisaks sellele näitas Mann-Whitney U test olulist erinevust ($U(154, 104) = 9705.00$, $z = 3.177$, $p = 0.001$) menetlejate (politseiurijad ja prokurörid) ja tavainimeste vahel. Urrijaid ($M = -.032$, $SD = .651$) kaldusid tavainimestest ($M = -.298$, $SD = .691$) vähem uskuma, et mitteverbaalsed tunnused on valetamise tabamisel usaldusväärsemateks märkideks. Sellegipoolest valiti kõigis gruppides kõige sagedamini alternatiivi „vahet pole”.

Rühmadevaheliste analüüside oluliste tulemuste kokkuvõtteks: politseiurijate ja prokuröride vahel ei ilmnenud ühtegi erinevust; prokuröride ja kontrollgrupi vahel leiti 1 erinevus ning politseiurijate ja kontrollgrupi vahel ilmsnes kaks erinevust. Seega saab välja selgitatud üldisi erinevusi omistada ühele konkreetsele rühmale, milleks oleks tavainimestest ehk õigusvallast väljaspool töötavatest koosnev võrdlusgrupp.

Õigete vastuste keskmine määr

Selleks, et anda hinnang võrdlusgruppide asjakohastele tõespidamistele, võrreldi eksperimentaalteaduste teabe suhtes õigete vastuste keskmise määra gruppide vahel. Selleks tuvastati kõige õigem vastus, arvestades lisaks esimeses osas kirjeldatud empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasustele ka osalejatele antud informatsiooni ja püstitatud küsimuse konteksti. Iga vastaja puhul arvutati õigete vastuste määr jagades õigete vastuste arvu kõigi küsimuste arvuga, milleks oli 7. Seejärel kontrolliti ja tuvastati,

et suhtarvuna kuvatud skoorid jagunesid kõigis gruppides (kontrollgrupp, politseiuurijate grupp, prokuröride grupp ning menetlejate grupp, mis sisaldas nii politseiuurijaid kui prokuröre) normaaljaotusele sarnaselt (ekstsess ning asümmeetriakordaja jäid -1 ja 1 vahele), mistõttu sai järgnevalt gruppide keskmise määra võrdlemiseks kasutada parameetrilisi teste.

Olulisuse nivool 0,05 ei tuvastatud olulist erinevust kolme võrdlusgrupi õigete vastuste määras ($F(2, 255) = .640, p > .05$). Samuti ei näidanud olulist erinevust menetlejate ja tavainimeste hinnangute õigsuses sõltumatute valimite T-test. Puudus märkimisväärne erinevus õigete vastuste määras, $t(256) = 1.093, p > .05$, hoolimata sellest, et menetlejad ($M = .3033, SD = .147$) andsid keskmiselt rohkem õigeid vastuseid kui tavainimesed ($M = .3242, SD = .155$).

2.2.2 Grupisisene võrdlus

Uurimaks, kui suures osas oldi iga muutuja osas grupisiselt üksmeelel, rakendati 75% piirmäära. See tähendas, et vähemalt kolm neljandikku grupi liikmetest pidi valida sama alternatiivi (valikvastustega küsimuste puhul, st seisukohtade võtmist eeldavatest alternatiividest) selleks, et saaks väita, et rühm on selles küsimuses üksmeelne. Tabelis 2 on iga muutuja kohta esitatud protsent grupi liikmetest, kes valisid kõige levinuma alternatiivi ehk moodi.

Tabel 2. Rühmasiseselt kõige sagedamini väljendatud veendumuste esinemise protsent

Muutuja	Politsei	Prokuratuur	Menetlejad	Kontroll	Kokku
Üksikasjad	40.4	42.0	40.3	46.2	41.1
Järjestikkus	56.7	62.0	58.4	59.6	58.9
Pilgu vältimine	53.8	50.0	48.7	52.9	50.4
Hääletoon	53.8	50.0	52.6	46.2	45.0
Liigutused	58.7	60.0	59.1	49.0	55.0
Ülekuulaja/vaatleja	52.9	56.0	53.9	63.5	46.1
Verbaalne/mitteverbaalne	56.7	60.0	57.8	43.3	51.9

Tabeli protsendid põhinevad kolmel alternatiivil, mis viitavad vastajate seisukohale antud muutuja puhul

Ühegi küsimuse puhul ei saavutanud ükski võrdlusrühm kõige levinuma vastusevariandi osas niivõrd suurt protsendimäära kui valitud piirväärtus 75%. Kokkuvõttes näitas analüüs

suurt hulka grupisiseseid lahkavusi. Ka gruppide üleselt ei tuvastatud üksmeelt üheski valikvastusega küsimuses valetamiskäitumiste kohaste uskumuste kohta.

2.2.3 Soo, vanuse ja kursisoleku mõju

Selleks, et teada saada, kas gruppide vahelisi ja grupisiseseid erinevusi mõjutasid sellised muutujad nagu sugu, vanus ja tööstaaž, võrreldi meeste-naiste, nooremate-vanemate ning lühema-pikema tööstaažiga gruppide vastuseid alternatiivide valimist nõudvates küsimustes. Vaadeldi iga valikvastustega küsimust nii kolme võrdlusgrupi kohta eraldi ja kõigi vastajate puhul.

Sugu

Hii-ruut test näitas, et meeste-naiste jaotus rühmades ei olnud võrdne, $\chi^2(2, N = 258) = 6.622, p < .05$. Naiste osakaal oli suurem kontroll- ja prokuröride grupis. Üldvalimi korral ei näidanud test olulisi erinevusi sugude vahel seitsme valikvastustega küsimuse puhul. Ainuke sugudevaheline erinevus (Mdn = 5; U (156, 102) = 9611.50, $z = 2.929, p < 0.01$) kajastus raporteeritud enesekindluses kõigi küsimuste lõpus, kus vastajad andsid 7-pallisel Likerti-tüüpi skaalal hinnangu sellele, kui enesekindlad on nad oma valetamiskäitumise uskumuste kohta antud vastuste õigsuses. Meeste raporteeritud enesekindlus (M = 4.80, SD = 1.31) oli naiste enesekindlusest (M = 4.43, SD = 1.07) Mann-Whitney U testi põhjal oluliselt kõrgem (Mdn = 5; U (156, 102) = 9611.50, $z = 2.929, p < 0.01$). Võrdlusgruppide sees leiti sugudevaheline erinevus samas domeenis: meessoost politseiuurijad (M = 5.33, SD = .89) raporteerisid kõrgemat üldist enesekindlust alternatiivide valiku kohta, U (53, 51) = 1765.00, $z = 2.848, p < 0.05$, kui naissoost politseiuurijad (M = 4.81, SD = .90).

Vanus

Ühesuunaline ANOVA näitas vanuste osas olulist erinevust rühmade vahel, $F(2, 255) = 21.743, p < .001$. Prokurörid olid keskmiselt vanemad kui teiste gruppide (politseiametnikud ja kontrollgrupp) liikmed. Mediaanväärtus, mis jagas kogu valimi kaheks võrdse suurusega pooleks, oli 36 aastat. Iga rühma mediaanväärtused olid 37 (politseiuurijad), 42 (prokurörid) ja 29 aastat (kontrollgrupp). Vanuseliste erinevuste võrdlemisel üldvalimis leiti uskumuste-kohaste muutujate osas ainult üks oluline erinevus: vanemad vastajad (M = -.133) kaldusid uskuma, et petlikku käitumist on lihtsam tuvastada näost näkku ülekuulamisel, samas nooremad (M = .252) jällegi vastupidi, et seda on lihtsam täheldada ülekuulamise salvestust vaadates, U (123, 135) = 6505.50, $z = -3.294, p = .001$. Võrdlusgruppide siseselt täheldati ainult ühte erinevust. Nooremad politseiuurijad (M = -

.510, SD = 0.79) väljendasid uskumust, mille kohaselt valetajate järjestikkused avaldused on vähem kokku sobivad kui tõerääkijatel, oluliselt tugevamini, kui seda tegid vanemad politseiuurijad ($M = -.164$, $SD = 0.86$), $U(49, 55) = 1655.00$, $z = 2.244$, $p < .05$.

Raporteeritud kursisolek erialase teaduskirjandusega

Ajakohased hinnangud anti 7-pallisel Likerti tüüpi skaalal. Kõik kolm rühma hindasid ennast pigem asjakohase teaduskirjandusega mitte kursis olevaks. Keskmised väärtused olid skaala alumises otsas. Games-Howelli *post hoc* testidega ühesuunaline ANOVA, $F(2, 255) = 24.614$, $p < .001$, näitas, et kontrollgrupp ($M = 1.92$, $SD = 1.30$) väljendas oluliselt madalamaid hinnanguid kui politseiametnikud ($M = 3.28$, $SD = 1.57$) ja prokurörid ($M = 3.06$, $SD = 1.50$). Menetlejate vahel olulist erinevust ei esinenud.

2.2.4 Raporteeritud enesekindlus

Sõltumatute gruppide Kruskal-Wallis test näitas olulist erinevust kolme võrdlusgrupi raporteeritud enesekindluse osas nii enda võimekuses valetamist tuvastada enne küsimustele vastamist ($\chi^2 = 19.351$, $p < .000$) kui ka petliku käitumise tunnuste kohta antud vastuste suhtes ($\chi^2 = 34.548$, $p < .000$). Kontrollgrupp ($Mdn = 4$) raporteeris enne küsimustele vastamist oma tuvastamisvõimekuse kohta madalamat enesekindlust kui politseiuurijad ($Mdn = 5$). Pärast petmiskäitumiste-kohaste uskumuste kohta püstitatud alternatiivide valikut hindasid *post hoc* testide põhjal politseiuurijad ($Mdn = 5$) oma enesekindlust statistiliselt olulisel määral kõrgemaks nii prokuröridest ($Mdn = 5$, $p < .000$) kui tavainimestest ($Mdn = 4$, $p < .05$).

Uskumuste kohta käivate küsimuste vastusealternatiivid kodeeriti ümber nii, et 1 viitab vastusele, mida võiks käesolevas töös käsitletud empiiriliste uuringute tulemuste põhjal pidada õigeks vastuseks, ning 0 viitab vastusele, mida võiks pidada ebatõeseks. Võiks eeldada, et menetlejal on positiivne ja tavainimestest tugevam enesekindluse ja vastuste õigsuse suhe.

Statistiliselt oluline positiivne seos tuvastati vaid kahel juhul (Tabel 3). Esimene neist politseiuurijate puhul, kus raporteeritud enesekindlus oli nõrgas positiivses seoses õige vastusega pilgu vältimise küsimuses. Hääletooni muutust puudutanud küsimuse puhul esineb aga hoopis nõrk negatiivne seos, kus menetlejad raporteerisid kõrgemat enesekindlust küsimusele valesti vastates. Menetlejaid nii koos kui eraldi gruppina vaadates oli kokkuvõttes näha, et õigete vastuste suhtarvu ja raporteeritud üldise

enesekindluse vahel on nõrk positiivne seos. Kontrollgrupil oli seos hoopis negatiivne, millest järeldame, et menetlejate puhul ennustab enesekindlus paremini tõeale vastavat uskumust, kuid seos oli sellele vaatamata nõrk.

Tabel 3. Õigesti vastamise ja raporteeritud enesekindluse suhe

Õigesti vastamine * raporteeritud enesekindlus	Politsei	Prokuratuur	Kontroll	Menetlejad
Üksikasjad	.047	.219	-.020	.105
Järjestikkus	-.042	.029	-.352**	-.012
Pilgu vältimine	.196*	-.191	-.198*	.014
Hääletoon	-.108	-.290	-.039	-.185*
Liigutused	-.170	.213	-.054	-.053
Ülekuulaja / vaatleja	.053	-.233	.168	-.036
Verbaalne / mitteverbaalne	.056	.048	-.098	.071
Kokku	.180	.209	-.125	.177*

** Korrelatsioon on statistiliselt oluline nivool 0.01

* Korrelatsioon on statistiliselt oluline nivool 0.05

Tööstaaž

Tööstaaži puhul analüüsiti ainult kahte menetlejate gruppi, sest kontrollgrupi tööstaaž ei anna vaadeldavates uurimisküsimustes olulist sisendit. Mediaanväärtused, mis jagasid rühmad kaheks võrdse suurusega pooleks, olid 13 aastat kogemust (politseiuurijad) ja 17 aastat kogemust (prokurörid). Koondatult menetlejate tööstaaži mediaan oli 14-aastane kogemus. Tööstaaži põhjal menetlejate uskumusi võrreldes leiti ainult üks oluline erinevus: suurema tööstaažiga menetlejad ($M = -0.365$, $SD = .087$) kaldusid uskuma, et petlikku käitumist on lihtsam tuvastada näost näkku ülekuulamisel, samas kui vähem aega tööl olnud ($M = 0.14$, $SD = 0.95$) jällegi vastupidi, et seda on lihtsam täheldada ülekuulamise salvestust vaadates, $U(69, 85) = 2312.00$, $z = -2.519$, $p = .012$.

Korrelatsioonanalüüs näitas, et puudus seos politseiuurijate, prokuröride ja ühtse menetlejate grupi tööstaaži ja õigete vastuste määra vahel. Lisaks puudus seos tööstaaži ja petliku käitumise tunnuste kohta antud vastuste suhtes raporteeritud enesekindluse vahel. Pikema tööstaažiga menetlejad raporteerisid suuremat enesekindlust enda võimekuses valetamist tuvastada, kuid seos oli nõrk, $r(152) = .168$, $p = .032$.

2.3. Arutelu

Käesolevas magistritöös uuriti menetlejate uskumusi petliku käitumise tunnuste kohta võrreldes tavainimestega. Uuring laiendab kirjandust, uurides selliseid uskumusi esmakordselt Eesti politseiuurijate ning prokuröride puhul. Kahe menetlejate rühma – politseiuurijad ning prokurörid, uskumuste uurimine on õigusprotsessi seisukohalt oluline, sest oma töös annavad selliste ametikohtadel töötavad inimesed kas rohkem või vähem teadlikult hinnanguid inimeste ütluste tõepärasusele.

2.3.1 Hüpotees 1: Menetlejate ja tavainimeste vahel ei esine olulisi erinevusi uskumustes selle kohta, millised märgid viitavad valetamisele

Esimene püstitatud hüpotees, mille kohaselt ei erine menetlejad ja tavainimesed omavahel petlikule käitumisele viitavate tunnuste kohaste uskumuste osas olulisel määral, leidis osalist kinnitust. Menetlejad ja tavainimesed ei erinenud oluliselt oma uskumustes valelike ütluste järjepidevuse ja detailiderohkuse ega valetajate pilgu vältimise ja hääletooni muutuste osas. See leid toetab püstitatud hüpoteesi ning on kooskõlas varasemate uuringutega (Vrij & Semin, 1996; Akehurst, *et al.*, 1996; Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004; käesolev töö, lk 32-33).

Statistiliselt oluline erinevus tuvastati menetlejate ja tavainimeste vahel kolmes küsimuses seitsmest. Esiteks kaldusid menetlejad oluliselt rohkem uskuma, et valetajatel esineb tõerääkijatest rohkem erinevaid spontaanseid liigutusi võrreldes sellega kui palju sellist uskumust demonstreerisid tavainimeste vastused. See leid on mõnevõrra vastuolus Vrij ja Semini (1996) tulemustega, kes küsisid menetlejatelt ja tavainimestelt seitsme erineva liigutuste alaliigi seose kohta valetamisega ning leidsid, et võrreldavad grupid erinesid oma uskumustes vaid kahe liigutuse liigi (žestid ning õlakehitused) puhul. Käesolev töö ei läinud liigutuste tunnusega piisavalt detailidesse, et nii täpset võrdlust tuua. Kuigi gruppide vaheline erinevus tuvastati, siis seisnes see menetlejate oluliselt tugevamas veendumuses võrreldes kontrollgrupiga, kuigi mõlemad grupid kaldusid pigem arvama, et valetades esineb kõnelejal rohkem erinevaid spontaanseid liigutusi. See leid on ootuspärane, sest tegemist on üldise levinud arvamusega (*The Global Deception Research Team*, 2006; käesolev töö, lk 26-27) ning menetlejate osas ühtib ka varasema uuringu tulemusega (Strömwall & Granhag, 2003; käesolev töö, lk 33-34).

Teise erinevusena uskusid menetlejad pigem, et pettust on kergem tuvastada interaktiivselt ehk näost-näku ülekuulamisel, samas kui mittepädevad isikud väljendasid vastupidist uskumust. Tulemust võib selgitada asjaolu, et ainult menetlejal on olemas isiklik kogemus ülekuulamise läbiviimisest või vähemalt väga hea ettekujutus selle kohta, kuidas vastav protsess välja näeb. Õiguskontekstis on enamik tavainimesi pettuse tuvastamisega tuttavamad videosalvestuse vahendusel, isegi kui selleks meediumiks on nende enda televisioon. Ometi on videosalvestusi intervjuudest ja ülekuulamistest järjest rohkem kasutusele võetud nii menetluspraktikas kui kohtusaalis, mistõttu võiks menetlejal olla hea võrdlusmoment siiski omast kogemusest olemas.

Kolmandaks erinesid politseiuurijate ja kontrollgrupi vastused statistiliselt olulisel määral selle osas, kas tõepärasuse hindamisel on usaldusväärsem keskenduda verbaalsetele või mitteverbaalsetele tunnustele. Nimelt uskusid tavainimesed tugevamalt, et usaldusväärsem on tõepärasuse hindamisel keskenduda mitteverbaalsetele märkidele. See on mõnevõrra ootuspärane, sest ka varasemad uuringud on selles küsimuses leidnud menetlejate ja tavainimeste vahel erinevusi, kusjuures menetlejad usaldavad rohkem verbaalseid märke (Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004, käesolev töö, lk 34).

Strömwall ja Granhag (2003; käesolev töö, lk 34) tuvastasid olulised erinevused Rootsi politseinike, prokuröride ja kohtunike ehk erinevate õigusprofessionaalide gruppide raporteeritud uskumuste vahel, kuid käesolevas töös ei tuvastatud menetlejate vahel ühtegi statistiliselt olulist erinevust uskumuste kohta käivate küsimuste puhul. Kuigi psühholoogia-alaseid täiendkoolitusi vahel läbi viiakse ning need võivad kas koostööprojektide kaudu või korralduse alusel olla avatud nii prokuröridele kui politseiuurijatele, siis on menetlejatele reeglina ühiseid täiendkoolitusi ei korraldata (Usin, 2021). Ka enne tööle asumist läbitud koolitustee on valdavalt, kuigi mitte ilmtingimata, pigem erinev. Niisiis on usutavam, et erinevusi uskumustes ei tuvastatud grupisisesel üksmeele puudumisel (täpsemalt järgmises lõigus). Tulemusest võib järeldada, et petliku käitumise tunnuste uskumusi käsitlevad edasised uuringud Eestis võivad prokuröre ja politseiuurijaid käsitleda ühtse rühmana (juhul kui ülesandepüstitus seda ei välista). Kohtunikele selline üldistus ei laiene.

Grupisisene üksmeel

Huvitavalt ja vastuolus varasemate uuringutega (Strömwall & Granhag, 2003) või viidetega artiklites (nt Vrij, 2000; Strömwell & Granhag, 2001; Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004) ei tuvastatud uuringus käsitletud uskumuse kohta grupisisest üksmeelt oodatud piirmäära kohaselt, milleks oli 75% vastanute konsensus, ühelgi korral. Selline lävi valiti spetsiaalselt selleks, et tulemust saaks võrrelda varasema uuringuga (Strömwall & Granhag, 2003; käesolev töö, lk 33-34). Üksmeele puudumine on ilmselt ka üks võimalik põhjus, miks politseiuurijate ja prokuröride vahel ei tuvastatud olulist erinevust uskumustes – kummaski grupis ei esinenud valdavat üksmeelt. Kokkuvõttes näitas analüüs suurt hulka grupisiseseid lahkavusi. Ka gruppide üleselt ei tuvastatud üksmeelt üheski valikvastusega küsimuses valetamiskäitumiste-kohaste uskumuste kohta. See tundub viitavat, et menetlejad kasutavad pigem oma subjektiivseid hinnanguid ja nende uskumused on vähem seotud läbitud koolitustes ja omandatud hariduses kajastuvaga. Kui süsteemselt ja süsteemi sees edasi antud teadmised oleks petliku käitumise tunnuste kohta olevate uskumuste allikateks, võiks eeldada ühtse paradigma koorumist ning seeläbi kõrgemat grupisisest üksmeelt.

Huvitavalt on menetlejate seas vähem üksmeelt tunnuste osas, mis teadlaste hulgas on pigem üheselt mõistetavad. Näiteks pilgu vältimise küsimuses, mille kohta on uuringud järjepidevalt näidanud, et seost petliku käitumisega ei ole (Vrij, 2000; käesolev töö, lk 24-25), on vaid veidi alla pooltest menetlejatest ühel meelel. Levinuim alternatiiv menetlejate seas oli uskumus, et valetajad väldivad pilkkontakti rohkem kui tõerääkijad, mis on vastuolus teaduskirjandusega tegelike tunnuste osas, kuid ühtib varasemate tulemustega selle kohta, mida inimesed kalduvad arvama (*The Global Deception Research Team*, 2006; käesolev töö, lk 25). Samas tunnuste osas, mida teaduskirjanduses peetakse oluliselt ambivalentsemaks, nagu kehaliigutuste hulk ja verbaalsete ning mitteverbaalsete tunnuste usaldusväärse võrdlus, on menetlejate gruppide siseselt mõnevõrra suurem üksmeel.

2.3.2 Hüpotees 2: Tuvastatud uskumused ei ole rahuldaval määral kooskõlas varasemates uuringutes empiiriliselt leitud seaduspärasustega petliku käitumise tunnuste kohta

Järgnevalt on menetlejate raporteeritud uskumusi petliku käitumise tunnuste kohta kõrvutatud nii seniste teadmistega petliku käitumise tegelike tunnuste kohta teaduskirjanduses kui ka varasemate uuringutega tavainimeste ja menetlejate

tõekspidamiste osas. Tuvastati olulised erinevused menetlejate raporteeritud uskumuste ja eksperimentaalteaduste teabe vahel. Need tulemused ühtisid varasemalt läbi viidud uuringutega, mis käsitlesid inimeste tõekspidamisi petliku käitumiste tunnuste osas.

Pilgu vältimine

Varasematele uuringutele (nt *Global Deception Research Team*, 2006; Strömwall, Granhag & Hartwig, 2004; käesolev töö, lk 25) põhinedes eeldati, et üheks levinud uskumuseks on valetajate kalduvus vältida silmsidet rohkem kui tõerääkijad seda teevad. Selline arvamus tõesti tuvastati kõigis võrdlusrühmades, kusjuures kõige tugevamalt politseiuurijate seas (vt tabel 1). Leid on kooskõlas varasemate uuringutega, mille kohaselt on tegemist ühe levinuma valetamiskäitumise-kohase uskumusega (Vrij & Semin, 1996; käesolev töö, lk 25) ja seda ka politseiametnike seas (Wright & Wheatcroft, 2017; käesolev töö, lk 25). Empiirilised uuringud on veenvalt aga demonstreerinud, et pilgu vältimise ja pettuse vahel pole universaalset seost (nt DePaulo & DePaulo, 1989; Feeley & deTurck, 1998; Vrij, 1995; käesolev töö, lk 24-25). See, kas valetaja väldib pilku rohkem kui tõerääkija, sõltub kontekstist ja valetaja isikust, mistõttu pole see tuvastatud uskumus kooskõlas empiiriliselt leitud seaduspärasustega.

Kuigi politseiuurijad väljendasid uskumust, mis kõigi eelduste kohaselt ei ole tõene, võib positiivse margina välja tuua tuvastatud nõrka positiivset seost selles küsimuses raporteeritud enesekindluse ja õigesti vastamise vahel. See viitab, et vale uskumus tuleneb pigem informeerimatusest ja mitte valesti informeeritusest, mis oleks potentsiaalselt ohtlikum, sest viitaks süsteemsele probleemile.

Liigutused

Teisena oodati, et osalejad väljendavad tõekspidamist, mille kohaselt esineb valetajatel rohkem erinevaid spontaanseid liigutusi nagu jäsememotoorika ja asendimuutused. See tendents ka leiti, sealjuures tugevamalt menetlejate puhul. Arvestades, et nii eksperimentaalsed (Granhag & Strömwall, 2002; Vrij, 1995; käesolev töö, lk 26) kui ka päriselulised uuringud (Mann *et al.*, 2000; Vrij & Mann, 2001a; käesolev töö, lk 26) on näidanud, et valetajad liigutavad sageli hoopis vähem kui tõerääkijad, kinnitab leid hüpoteesi, mille kohaselt raporteeritud uskumused ei ole kooskõlas empiiriliselt leitud seaduspärasustega. Menetlejad väljendasid kontrollgrupist oluliselt tugevamalt

tõendusmaterjalidega vastuolus tõekspidamist, et valetades esineb kõnelejal rohkem erinevaid spontaanseid liigutusi.

Selle tunnuse kohta väljendatud uskumuste puhul on aga üks oluline hinnangute andmist raskendav punkt. Nimelt seostuvad teaduskirjanduse põhjal erinevat tüüpi liigutused petliku käitumisega erineval viisil, näiteks illustraatorid pigem vähenevad ja adaptorid sagnevad. Käesoleva uuringu ülesehitus aga ei võimalda olla kindel selles, milliseid liigutusi vastajad täpselt silmas pidasid. Siiski on metaanalüüs (Sporer & Schwandt, 2007; käesolev töö, lk 27) välja toonud, et kaalutud analüüsi tulemuste põhjal olid 12 uuritud käitumisviisist petliku käitumisega usaldusväärselt seotud ainult kolm, sh noogutamine, käte liigutused ning jalgade liikumised. Kõik kolm nimetatud kategooriat olid valetamisega nõrgas negatiivses korrelatsioonis. Arvestades kui üldistav on eri liigutuste kohta selline liigitus, on täpsusaste antud uuringu eesmärkide jaoks piisav.

Üksikasjade arv

Kolmandat oodatavat uskumust selle kohta, et valetajate avaldused sisaldavad suhteliselt vähem detaile kui tõerääkijate ütlused, ei tuvastatud. Ütluses sisalduvate üksikasjade arvu kohta esitatud küsimus oli ainuke, kus menetlejate koondrühmas oli levinuimaks vastuseks alternatiiv, mis käesolevas töös kodeeriti tõseks vastuseks. Täpsemalt oli selleks uskumus, et petlikud ütlused sisaldavad vähem üksikasju kui tõerääkijate ütlused. Samas esines menetlejate grupis peaaegu sama palju uskumust vastupidisesse. Seetõttu polnud õigeks kodeeritud alternatiivi ülekaal statistiliselt oluline ning kokkuvõttes järeldati, et Eesti menetlejal üldiselt puudub uskumus, et petlikud ütlused sisaldavad vähem detaile. See tulemus on mõneti vastuolus kirjanduses raporteeritud üldise tendentsiga, mille puhul inimesed peavad üksikasjalikke kirjeldusi usutavaks ja vähe detaile sisaldavaid ütlusi ebatavaliseks ja ebausutavaks (Vrij *et al.*, 2020; käesolev töö, lk 23). Käesolevas töös leitud tulemust võib pidada positiivseks märgiks, sest kuigi mitmed uurijad (Markus, 1977; Akehurst *et al.*, 1996; Vrij, 2000; käesolev töö, lk 22) on seost detailide vähesuse ja ütluse valelikkuse vahel oma uuringutega kinnitanud, siis oleneb detailiderohkuse kasutamine usalduslikuks pettuse tuvastamiseks suures osas sellest, milliseid sõnaseade tunnuseid diagnostilise märgina kasutatakse ning kuivõrd osav vale avastaja selles on. Samuti võib eriti osav valetaja, teades vastavat reeglit, edukalt valetada just teadlikult juttu detailidega sisustades.

Hääletoon

Vähemal määral oodati kindlat tulemit järgnevate valetamismärkide kohaste uskumuste puhul – hääletooni muutused, järjestikuste avalduste kokkusobivus, ülekuulajate ja vaatlejate täpsus peetuse tuvastamisel, verbaalsete või mitteverbaalsete märkide usaldusväarsuse tase. Kuigi teadlased (nt Ekman, Friesen & Scherer, 1976; Zuckerman, DePaulo & Rosenthal, 1981; Scherer *et al.*, 1985; käesolev töö, lk 25) on kõrgenenud häält seostanud valetamisega kaasneva stressi ja hirmu tingimustega, kalduti käesoleva uuringu küsimustikus vastama, et hääletooni erinevus valetajate ja tõerääkijate vahel puudub. Tegemist on mõistliku uskumusega, sest ilma spetsiaalsete seadmeteta ei ole inimesed üldiselt võimelised selliseid kõrgusmuutuseid tähele panema ning kontekstis tuvastama. Võttes arvesse, et käesoleva töö autorile teadaolevalt sellist eritehnoloogiat uurimispraktikas ei kasutata, on antud uuringus sellist uskumust käsitletud praktilisest perspektiivist korrektseks.

Kuigi levinuim oli uskumus, et hääletoon ei muutu, olid suunaga skoorid (vt tabel 1) kõikides gruppides siiski positiivsed. See on osaliselt kooskõlas varasemate uuringutega, mille alusel on inimestel üldiselt (*Global Deception Research Team*, 2006) ja menetlejatel (Akehurst *et al.*, 1996; Taylor & Vrij, 2000; käesolev töö, lk 26) tugev kalduvus uskuda, et valetajatel on kõrgem hääl kui tõerääkijatel.

Huvitavamalt esines aga menetlejate puhul siin küsimuses nõrk negatiivne korrelatsioon õige vastuse ja raporteeritud enesekindluse vahel. See tähendab, et menetlejad raporteerisid keskmiselt kõrgemat enesekindlust antud küsimusele valesti vastates. Arvestades, kui levinud on tugev uskumus, et valetajate hääl on kõrgem, võisid vastupidist vastanud menetlejad olla ekslikult arvamusel, et teavad midagi, mida tavainimesed ei tea. Võidi ka hinnata, et valetajad manipuleerivad meelega oma hääletooniga, et see neid uurijatele ei reedaks.

Järjepidevus

Kõik kolm võrdlusgruppi raporteerisid uskumust, et valetajate järjestikkused avaldused on vähem kokku sobivad kui tõerääkijatel. See leid on kooskõlas üldiselt levinud uskumusega, kuid vastuolus teaduskirjandusega, mille kohaselt on valetajate poolt antud ütlused mõnikord hoopis vastupidi, liiga järjepidevad ja korrektsed, et olla siirad mälestused. Nimelt on inimeste mälu tavapäraselt lünklik ning mälujälgi on kiire tuhmuma, mistõttu

liigne korrektsus viitab kõneldu varasemale harjutamisele. Lisaks on teadusuuringud (nt Granhag & Strömwall, 2002; käesolev töö, lk 24) demonstreerinud, et petlikud avaldused on aja jooksul vähemalt sama järjepidevad nagu tõesed avaldused, mistõttu on leidnud kinnitust hüpotees, et menetlejate (politseiurijad ja prokurörid) uskumused ei ole kooskõlas teaduskirjandusega tõe ja mittetõe ütluste järjepidevuse osas. Vanemad politseiurijad väljendasid vastavat uskumust aga oluliselt vähem, kui nooremad. Vanemad uurijad on tõenäolisemalt töö käigus kokku puutunud ka väga lünklike ja ajas muutunud ütlustega, mille andjad osutasid hilisema teabe põhjal siiraks, mistõttu nende uskumus tõe ütluste järjepidevusse ei ole niivõrd tugev.

Hindamise meediumi mõju

Politseiurijad ja prokurörid kaldusid uskuma, et pettust on kergem tuvastada näost näkku ülekuulamisel kui ülekuulamise videosalvestust vaadates, mis on vastuolus paljude uuringutega (nt Buller *et al.*, 1991; Ambady & Rosenthal, 1992; Feeley & deTurck, 1997; Granhag & Strömwall, 2001; käesolev töö, lk 27-28), kus on leitud, et pettuste tuvastamise jõudlus on interaktiivsetes kontekstides kehvem kui mitte-interaktiivsetes kontekstides. Tegemist on üllatava vastuoluga, arvestades, et menetlusprotsessis lindistatakse tihti ülekuulamised ja muud ütlused nende hilisemaks analüüsiks, mistõttu politseiurijad võiksid olla hästi kursis meediumi mõjuga ütluste tõepärasuse hindamisel. Tähelepanuväärselt raporteeris tavainimestest koosnev võrdlusgrupp vastupidist uskumust. Niisiis on tavainimeste uskumused tõepärasuse hindamise edukuse kohta erinevate meediumite korral rohkem kooskõlas empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasustega.

Vaatamata vale alternatiivi valimisele, hindasid politseiurijad ennast oma tehtud valikutes enesekindlamaks, kui seda tegid võrdlusgrupid. See viitab, et nad ei ole küsimuses lihtsalt informeerimata, vaid just valesti informeeritud. Lisaks kaldusid just vanemad vastajad statistiliselt oluliselt rohkem uskuma, et petlikku käitumist on lihtsam tuvastada näost näkku ülekuulamisel, samas nooremad vastasid jällegi vastupidi, et valetamist on lihtsam täheldada ülekuulamise salvestust vaadates. Tööstaaži põhjal menetlejate uskumusi võrreldes tuli samamoodi välja, et just pikema tööstaažiga menetlejad, kes eeldatavasti on ka vanemad, kaldusid oluliselt rohkem uskuma interaktiivse ülekuulamise eelisesse pettuse tuvastamisel. Tundub, et noorematel vastajatel olid selles küsimuses paremad teadmised, kuid kas see tuleneb hilisemast ja ehk sellevõrra teaduspõhisemast koolituspõhjust,

üleüldiselt kõrgemast usaldusest tehnoloogiliste võimaluste kasutamisesse või kogemuse puudumisest, jääb olemasolevate andmete põhjal veel lahtiseks.

Verbaalsed vs mitteverbaalsed tunnused

Nii menetlejad kui tavainimesed kaldusid uskuma, et tõepärasuse hindamisel on usaldusväärsemad mitteverbaalsed tunnused. Menetlejate puhul väljendati sellist uskumust aga oluliselt vähem. Seega on menetlejate arvamused rohkem kooskõlas teadusuuringutega, mis on demonstreerinud, et verbaalseid märke usaldavad hindajad saavutavad enamasti suurema täpsuse kui mitteverbaalseid märke rakendavad hindajad (Vrij, 2000; käesolev töö, lk 28). Kõige sagedamini osutuks valituks alternatiiv „vahet pole”, mis viitab, et selgust antud küsimuses prokuröride ning politseiuurijate gruppides siiski paraku ei ole.

Kokkuvõttes olid menetlejate uskumused teaduskirjanduses kirjeldatud empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasusega kooskõlas ühe tunnuse puhul, tavainimestest rohkem kooskõlas kahe tunnuse puhul ning teaduskirjandusega vastuolus nelja petliku käitumise tunnuse puhul. Need tulemused kinnitavad osaliselt teist hüpoteesi, mille põhjal menetlejate uskumused ei ole rahuldaval määral kooskõlas varasemates uuringutes empiirilisel leitud seaduspärasustega.

Õigete vastuste määr

Kuigi igat vastusealternatiividega küsimust oli mõistlik eraldi käsitleda ja teaduskirjandusega kõrvutada, annab omamoodi sissevaate uuringule ka küsimus, kas mõni võrdlusgrupp edestas teisi üldises õigete vastuse määras. Selleks hinnati õigeks kõige täpsem vastus teaduskirjanduse põhjal, kuid ei võetud arvesse iga küsimuse puhul esinevaid võimalikke teistest teguritest tulenevaid erisusi ja täpsemaid nüansse. Näiteks on küsimuse sõnastust arvestades usaldusväärsem keskenduda verbaalsetele tunnustele kui mitte-verbaalsetele, kuigi tegelikkuses on kõige kindlam vaadelda kõiki tunnistaja avaldatud märke ühtse kogumina. Siiski ei ole õigeks loetud vastusevarianti, mille kohaselt verbaalsed ja mitte-verbaalsed märgid on sama usaldusväärsed, sest uuringud sellist väidet kinnitanud ei ole (käesolev töö, lk 29).

Kuigi menetlejate andsid keskmiselt rohkem õigeid vastuseid kui tavainimesed, puudus statistiliselt oluline erinevus õigete vastuste määras gruppide vahel. See näitab, et kokkuvõttes pole ei politseiuurijate ega prokuröride uskumused petliku käitumise tunnuste

kohta rohkem eksperimentaalteaduste teabega kooskõlas kui tavainimeste omad ning käesoleva uuringu teine püstitatud hüpotees leidis kinnitust.

Siinkohal aga tasub kindlasti arvestada, et kuna grupisest üksmeelt ei tuvastatud, ei loo selle hüpoteesi kinnitamine või ümberlükkamine tähelepanuväärset väärtust neile, kes tahaksid vajakajäämisi menetlejate teadmistes kõrvaldada. Seepärast tuleks tulemust vaadelda koos teadmiseiga, kuivõrd teadlikult menetlejad ülalkirjeldatud uskumusi ka oma töös võiksid kasutada. Osaliselt on arutelus proovitud selgitusvõimet avardada, luues seoseid teiste tunnustega nagu raporteeritud enesekindlus, vanus ja tööstaaž. Mõned täpsemad ettepanekud edasisteks tegevusteks on toodud töö lõpus.

2.3.3 Hüpotees 3: Menetlejate töökogemus on positiivses seoses raporteeritud enesekindlusega, aga mitte õigete vastuste määraga

Lisaks varasema uuringudisaini osalisele replikeerimisele ja Eesti olude kaardistamisele, laiendab käesolev töö olemasolevat kirjandust, võttes menetlejate ja tavainimeste uskumuste võrdlemisel arvesse ka raporteeritud enesekindlust. See võimaldab anda hinnanguid, kas uurija kalde puhul leitud tendents, et menetlejate töökogemus ei paranda valede tuvastamise täpsust, kuid suurendab enesekindlust, on üldistatav ka petliku käitumise uskumuste raporteerimisele.

Tööstaaž

Kuigi Bogaard ja kolleegid (2016) tuvastasid politseinike tööstaaži ja õigete vastuste arvu vahel nõrga positiivse korrelatsiooni, siis on varasemad suuremahulised metanalüüsid (nt Aamodt & Custer, 2006) tegeliku tuvastamise osas leidnud, et enesekindlus, vanus, kogemus ja haridus ei ole oluliselt seotud tuvastamise täpsusega (käesolev töö, lk 33). Hulgaliste teadusuuringute tulemustest ning uurija kalde kontseptist lähtudes oodati tulemust, et menetlejate tööstaaž ei ole positiivses seoses õigete vastuste määraga, vaid selle asemel on see pigem positiivses korrelatsioonis raporteeritud enesekindlusega nende vastuste õigsuses.

See ootus leidis käesolevas töös kinnitust. Korrelatsioonanalüüs näitas, et puudus seos nii politseiuurijate, prokuröride kui ka menetlejate koondgrupi tööstaaži ja õigete vastuste määra vahel. See vastus on mõnevõrra vastuolus varasema (Bogaard *et al.*, 2016; käesolev töö, lk 34) tulemusega, kuid käesoleva uuringuga otsest võrdlust tuua ei saakski, sest Bogaardi ja kolleegide uuringus kasutati küsimustikku, mis sisaldas uskumusi 28 erineva

tunnuse kohta. Samas käesolev uuring vaatles vaid seitset tunnust. Tulemus on ootuspärane laialdasema teaduskirjanduse valguses, mis on demonstreerinud, et tööstaaž ei paranda tuvastamise täpsust, kuid suurendab enesekindlust.

Enesekindlus

Leiti statistiliselt oluline erinevus politseiuurijate, prokuröride ja kontrollgrupi enesekindluses oma võimekuses valetamist tuvastada. Kontrollgrupi enesekindlus oli oluliselt madalam. See tulemus on igati ootuspärane, arvestades, et enesekindlus oma oskustes saab tekkida vastavat ülesannet ka teadlikult ellu viies ning kontrollgrupp on tõenäoliselt igati vähem tõepärasuse hindamisele süstemaatiliselt lähenenud. Leiti ka statistiliselt oluline erinevus politseiuurijate, prokuröride ja kontrollgrupi raporteeritud enesekindluse osas pärast valikvastustega küsimusele vastamist. Politseiuurijad olid oma vastustes oluliselt enesekindlamad nii prokuröridest kui tavainimestest. Tavainimestega võrreldes on see tulemus ootustele vastav, ka varasemad uuringud on järjepidevalt näidanud, et õiguskaitsejäd on oma uskumustes enesekindlamad nii petliku käitumise kohastes teadmistes kui ka üldisemalt psühho-õiguslikus kontekstis (Chaplin & Shaw, 2016). Selgitada politseiuurijate kõrgemat raporteeritud enesekindlust võrreldes prokuröridega on mõnevõrra keerulisem. Siiski leidub uuringuid, mis sellele ka viitavad, näiteks kaldusid Rootsi politseiametnikud prokuröridest kõrgemalt hindama oma teadmisi kuriteohvrite reaktsioonide ja käitumise kohta (Ask, 2010). Erinevus tööülesannetes võib tähendada, et politseiuurijad puutuvad nii ohvrite kui kahtlustatavatega varem ja intensiivsemalt kokku, mistõttu nende ootus oma teadmistele on ka kõrgem. Lisaks täidavad uurijad ja prokurörid õigussüsteemis erinevaid funktsioone, mis seab neile erisugused eesmärgid: politseiuurijaid motiveerib kuritegude lahendamine, kuid prokuröre kohtus võitmine. Viimane premeerib mõnevõrra teistsuguseid oskuseid.

Siiski puudus oodatud seos tööstaaži ja valikvastuste suhtes raporteeritud enesekindluse vahel. Pikema tööstaažiga menetlejad raporteerisid küll suuremat enesekindlust enda võimekuses valetamist tuvastada, kuid seos oli nõrk. Viimane on vastavuses varasemate uuringutega (Vrij & Mann, 2001b; Bogaard *et al.*, 2016), kus leiti samuti nõrk positiivne korrelatsioon aastates töökogemuse ning raporteeritud enesekindluses pettuse tuvastamise suhtes. Tulemus on ka kooskõlas uurija kalde mõistega (käesolev töö, lk 36). Raporteeritud teaduskirjandusega kursisolek ei olnud korrelatsioonis õigete vastuste suhtarvuga, mis on samuti kooskõlas varasema uuringuga (Bogaard *et al.*, 2016).

Kuigi menetlejate ja tavainimeste võrdluses ei tuvastatud olulist erinevust õigete vastuste määras, oli menetlejate seas õigete vastuste suhtarvu ja raporteeritud üldise enesekindluse vahel statistiliselt oluline nõrk positiivne seos. See viitab, et menetlejate puhul oli raporteeritud enesekindlus vähesel määral paremaks näitajaks selles osas, kuivõrd õiged olid vastavad uskumused.

Mehed on enesekindlamad

Leiti üldine sooline erinevus, kus kõikide vastajate seas raporteerisid mehed naistest kõrgemat enesekindlust. Lisaks olid meessoost politseiuurijad statistiliselt olulisel määral enesekindlamad oma vastustes petliku käitumise tunnuste kohta kui seda olid uuringus osalenud naissoost politseiuurijad. See tulemus on ootuspärane, sest mehed ongi üldiselt enesekindlamad (Maccoby & Jacklin, 1974; Lundeberg, Fox & Punócohar, 1994; käesolev töö, lk 32).

2.3.4 Uuringu piirangud, lahtised probleemid ning ettepanekud edasisteks uuringuteks

Käesolevas uuringus on kahte tüüpi tähelepanu väärivaid piiranguid. Esiteks kasutati andmete kogumiseks veebiküsimustikku, mille eeliseks on andmete kogumise kiirus ja struktureeritus. See vähendab küsitaja enda ebsaoovitavate mõjude riski andmete kogumise protsessis, kuid teeb seda tingimustele rakendatava kontrollivõimekuse arvelt. Nimelt ei ole võimalik kindlustada, et osalejad on küsimusest õigesti aru saanud. Selle puuduse mõju prooviti minimiseerida lisateabe pakkumise ja enne küsitluse väljasaatmist test-vastajate tagasiside arvestamise kaudu. Lisaks puudub kontroll vastamise keskkonna üle. See tähendab näiteks seda, et osaleja proovib õigeid vastuseid veebist leida või kasutab kõrvalist abi või siis teda segatakse täitmise ajal. Küsimustikule vastamine toimus vabatahtlikkuse alusel, mis tähendab, et vastata võisid mingi eripäraga menetlejad, näiteks need, kelle iseloomus avaldub kõrgem avatus kogemusele või koostöövalmidus. Sellisel juhul tekib potentsiaalne oht, et on mingi väline mõju saadud skooridele ja tulemuste üldistusvõimekusele. Teoreetiliselt on ka võimalik, et uurimuses osalema mitte soostunud menetlejate hulgas on oluliselt rohkem paremate teadmistega ja oskustega isikuid. Sama kehtib osalejate motivatsiooni osas – inimese motivatsioon veebiküsimustikus õigesti vastata pole võrreldav motivatsiooniga valetaja tabada tegelikus menetlusolukorras. Kuigi traditsioonilisi ja veebiuuringuid kõrvutanud uuringuid on piiratud arv, on need üldiselt leidnud, et tulemused on väga sarnased (Krantz & Dalal, 2000; Riva, Teruzzi & Anolli,

2003; Hamby, Sugarman & Boney-McCoy, 2006), mistõttu on mõõdukas kindlus, et valitud andmete kogumise viis ei ole antud töö puhul siiski liiga oluline piirang.

Teiseks uuriti käesolevas töös ainult tõekspidamisi ega vaadatud tegelikke pettuste tuvastamise tulemusi, mis jätab lahtiseks küsimuse, kas empiirilisel põhjendatud uskumustega vastajad oleksid tegelikult paremad valede tuvastajad. Inimeste raporteeritud uskumused petliku käitumise tunnuste kohta ei pruugi alati vastata nendele tunnustele, mida nad praktikas otsuste langetamisel kasutavad. See tähendab, et on teadmata, millistele tunnustele menetlejad menetluse käigus toetuvad, et hinnata tunnistaja ütluse tõepärasust. Erialases kirjanduses on tihti järeldatud (Vrij, 2000) ning ka spetsiifiliste uuringute (Mann, Vrij & Bull, 2004; Forrest, Feldman & Tyler, 2004; Reinhard, Scharmach & Müller, 2013; Bogaard & Meijer, 2018) tulemuste põhjal leitud, et empiiriliste leidudega kooskõlas uskumustega inimesed olid tõepärasuse hinnangutes täpsemad. Seetõttu on siiski oluline tuvastada, kuivõrd õigusvaldkonna professionaalne hulgas levivad uskumused, mille rakendamisel langeks tõepärasuse hindamise täpsus. Kuigi tõepärasuse hindamise kehv täpsus tuleneb usaldusväärsete petliku käitumise selliste tunnuste puudumisest, mis oleks üldistatavad erinevate olukordade ja inimeste tarbeks, on leitud, et hästi läbiviidud verbaalseid tunnuseid käsitlevad koolitused omavad efekti hilisema hinnangute andmise täpsuse üle (Hauch *et al.*, 2016; Colwell *et al.*, 2006; käesoleva töö lk 26). Just seetõttu võimaldab levinud uskumuste tundmine vajaduse korral ka läbi treeningute menetlejate nn valetamisvaistu parandada.

Oluline on rõhutada, et tõepärasuse hindamine ei ole tavaliselt eraldiseisev protseduur. Tõepärasuse hindamine sõltub suuresti olemasolevate tõendite, andmete või teabe kvaliteedist ja kvantiteedist. Tavaliselt figureerib see pigem osana suuremas ülesannete või protseduuride pakettis. Näiteks hõlmab tõepärasuse täpne hindamine endas kvaliteetse, poolstruktureeritud, mitte juhitud ja mitte vihjava intervjuu kasutamist (Yuille, 1988). Teadlaste kogukond ei propageeri intervjuudes pettuse kasutamist, sest sellised tehnikad pole mitte ainult ebaetilised, vaid põhjustavad liiga palju vigu ja seetõttu ei aita kaasa peamise eesmärgi – süüteo kohta adekvaatse teadmise – saavutamist. Arvesse tuleb võtta ka hinnangu subjekti ehk indiviidi eripärasid ning konteksti (näiteks kas tegemist on tunnistaja või kahtlusalusega), samuti hindamise esilekutsunud sündmust (ehk mis tingis intervjuueeritava küsitlemise), kuna need tegurid võivad mõjutada küsitletava ja võib-olla ka hindaja psühholoogilist seisundit, mõjutades seeläbi ka tõepärasuse hindamise edukust.

Läbi viidud uurimuse põhjal joonistuvad välja mõned vajalikud edasised uurimissuunad. Huvitavalt olid petliku käitumise tunnused, milles menetlejad tavainimestest erinesid, ehk kõige praktilisemalt seotud uurija töö iseloomuga, aga grupisisest üksmeelt ei tuvastatud isegi nende muutujate korral. Käesoleva töö tulemused viitavad, et petlikule käitumisele viitavate tunnuste osas pole menetlejate seas levinud paradigmat. Ühtse süsteemisese suhtumise ja õpetuse puudumine viitab sellele, et menetlejad rakendavad omaenda parimat äranägemist. Arvestades üldiselt madalaid erialakirjandusega kursisolemise hinnanguid võib mõistlikult järeldada, et tiheda töögraafiku kõrvalt sellisel teemal enesearendamisega tegelemist oodata pole realistlik. Seda, kas grupisisese üksmeele puudumine on probleem, saaks hinnata, kui oleks teada, kas menetlejate hulgas on tõepärasuse hindamise tegelikus täpsuses suured erinevused või on täpsus pigem ühel tasemel. Kui täpsustes on suured erinevused, näiteks osad uurijad annavad väga täpseid hinnanguid, teised on halva täpsusastmega, siis on alust arvata, et uskumused mängivad rolli ning tarvis oleks ühildada õiguspraktikute tõekspidamisi selles valdkonnas. Kui aga üldiselt jääb tuvastamistäpsus samale tasemele, siis erinevad uskumused praktikas olulist rolli ei pruugi mängida. See aga eeldaks eksperimentaalse lähenemise kasutamist, mille jaoks uurijate ajaressurssi kaasata on äärmiselt keeruline kui mitte praktilisest lähtekohast võimatu.

Alternatiivselt võiks vajaliku hinnangu anda hoopis kvalitatiivset uurimismeetodit kasutades. Arvestades, et ekslike tõekspidamiste olemasolu ei tähenda ilmtingimata, et menetlejad neid valeuskumusi oma töös tõepärasuse hindamisel ka rakendaksid, oleks mõistlik tuvastada, kuidas menetlejad päriselt neid otsuseid langetavad. Selleks tuleks esmalt väga hästi Eesti menetluspraktikaga kursis oleva spetsialist poolt analüüsida mil määral menetluses objektiivselt on hetki, kus menetleja peab otsustama, kas tunnistaja valetab (ja muutub nt seega kahtlusallaseks vms), ning millistel juhtudel on ohu realiseerimise võimalus. Sellisele tulemusele tuginedes oleks võimalik teha juba praktilisemaid järeldusi ning parendusettepanekuid. Lisaks võimaldaks see hinnata, millised autori ettepanekud edasisteks uuringuteks on piisavalt suure mõjuga ressursikulude õigustamiseks ning kuivõrd on need kooskõlas valdkonna prioriteetidega.

Käesoleva uuringu eesmärk oli kaardistada hetkeolukord, et võimaldada laiem arutelu spetsialistide, sh õiguspsühholoogide, kaasamisest menetluse praktika parandamiseks ning sealjuures jäi töö haardeulatusest välja konkreetsete ettepanekute väljatöötamine, mis on suures osas vastavate ametkondade pädevuses. Käesolev töö keskendus olemasoleva

teaduskirjanduse tulemuste replikeerimisele Eestis ning ei sisaldanud menetlusprotsesside, menetlejate poolt läbitud koolituste ega olemasolevate koostöömudelite analüüsi. Sisuliste parendusettepanekute tegemiseks oleks selline analüüs tulevikus aga oluline.

Antud uuringu tulemused viitasid, et grupisisest üksmeelt ei tuvastatud ühegi töös käsitletud petliku käitumise tunnuse puhul, mistõttu näeb autor mõistliku ettepanekuna proovida uskumusi õigusvaldkonna professionaalide seas ühildada. Selle protsessi edukuse jaoks oleks tarvis teada, millele põhinedes on menetlejad oma uskumused petlikule käitumistele viitavate märkide kohta kujundanud. Kui need tulenevad ametkondadevälisest mitteteaduslikest allikatest, siis oleks sobivaks võimaluseks koolituste korraldamine, kuid piisavaks loetud koolituste olemasolul võiks edasine analüüs keskenduda vastavate koolituste sisule ja ülesehitusele. Käesoleva töö tulemused koos varasemate uuringute järeldustega viitavad, et koolitused peaksid esmalt keskenduma just selliste petlikkuse ilmingute kohta levinud uskumuste ümberlükkamisele, mis tegelikkuses ei ole diagnostilise väärtusega. Valedest tõekspidamistest teadlikuks saamine võib olla piisav, et suunata tähelepanu verbaalsetele vihjetele, mille osas on alust arvata, et uskumused on täpsemad ja diagnostilisemad. Alles pärast peamiste müütide ümberlükkamist võiks ette võtta uute vaadeldavate tunnuste tutvustamise. Koolituste võimalikust positiivsest mõjust parema, st stabiilsema ja ajas püsivama, tulemuse saaks saavutada verbaalsetele märkidele keskenduvate teaduslikult tõestatud praktikate (nagu kriteeriumipõhine sisuanalüüs) rakendamine menetlusprotsessis. Autori ettepanek õigusasutustele on veenduda, kas menetlejatele korraldatud koolitused neid tingimusi täidavad.

Edasised uuringud peaksid analüüsima ka konkreetseid protsesse õigusliku menetluse praktikas, et selgitada välja otsustuskohad, kus uurijad peavad tegema vaistlikuid valikuid ütluste tõepärasuse kohta, ning tegelikud tunnusjooned ning otsustusmehhanismid, mida uurijad nende otsuste tegemisel kasutavad. See võimaldaks hinnata reaalseid kitsaskohti protsessides ning muu hulgas olemasoleva eksperimentaalpsühholoogia teadmistega neid tuvastatud riskikohti leevendada. Näiteks oleks autori hinnangul väga informatiivne teadlikult analüüsida kasutuses olevaid tehnikaid, nende tõenduspõhisust ning tuvastatud subjektiivsete otsustuskohtade puhul pakkuda võimalusi protsessi standardiseerimiseks empiirilisel kinnitust leidnud tehnikatega. Erinevaid fookuseid oleks võimalik välja pakkuda suurel hulgal, kuid ühe huvitavana uurimisküsimusena võiks välja tuua selle, kas

menetluspraktikas on valdavaks sihtisikute poolt orgaaniliselt väljendatud märkide passiivne jälgimine või on kasutusel aktiivsed küsitlusmeetodid, mille eesmärk on muu hulgas pettusele viitavate (verbaalsete) vihjete esilekutsumine.

Kokkuvõttes näitavad käesoleva töö tulemused, et vaatamata nii praktilise töö kogemusele kui ka senistele koolitustele on Eesti menetlejate uskumused petliku käitumise märkide kohta erialakirjanduses kirjeldatud empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasustega samavõrra vastuolus kui tavainimeste seas levinud tõekspidamised. See järeldus viitab, et menetluspraktikate edasine analüüs õiguspsühholoogia vaatepunktist võib olla väärtuslik õigusvaldkonna otsuste kvaliteedi parendamiseks tulevikus. See põhjendab ka vajadust riiklikult tunnustatud ekspertide hulka lisada teaduspõhise valetamispsühholoogia ja -käitumise asjatundjad, kelleks on kognitiivse eksperimentaalpsühholoogia spetsialistid.

Tähtsus

Võib tunduda ahvatlev argumenteerida, et menetlejate uskumused petliku käitumise tunnuse kohta ei ole olulised – menetlus toimub vaid objektiivsete tõendusmaterjalide põhjal, mistõttu puudub vajadus valetamist ära tunda. Siiski tehakse menetluse käigus mitmeid olulisi otsuseid, mis põhinevad uurija hinnangul. Näiteks esmaste tunnistaja ütluste puhul otsus selle kohta, kuhu oma tähelepanu ja ressursse suunata, ja hilisemate ütluste puhul tekib otsustuskoht, kas tunnistaja muutub kahtlusaluseks.

Samal ajal peab silmas pidama, et hetkel täiesti objektiivseks peetud asitõendite (nt videosalvestused) tõsikindlus võib juba lähitulevikus olla kahtluse all. Sünteesitud meedia, sh tehisintellekti poolt loodud meedia ning juba praegu kättesaadava süvavõltsingute (ingl *deepfake*) tehnoloogia levik on audio, video ja fotode manipuleerimise võimalusi arendanud kiirusel, millega õiguskaitseorganitel ja seadusloomel võib olla raskusi kaasas käia (Westerlund, 2019; Harris, 2018). Arvestades, et süvavõltsingute põhjal on võimalik luua fabritseeritud asitõendeid (Maras & Alexandrou, 2019; McPeak, 2021) ja et ennustatakse äkilist tõusu sünteesitud meedia jõudmises kohtusaali (Pfefferkorn, 2019), on selgelt olemas ka oht korrakaitsele. Kuigi enamik praegusest kirjandusest (Albahar & Almalki, 2019) keskendub sellele, millised võiksid olla tehnilised lahendused sünteesitud meedia avastamiseks, ei saa olla kindel, et sellised võimalused on lõplikult usaldusväärsed. Seetõttu võib hoopis valetamise ja pettuse tuvastamine otse inimeste pealt muutuda isegi aktuaalsemaks kui see varasemalt on olnud. Selleks tasub õigussüsteemi ette valmistada.

KOKKUVÕTE

Magistritöö eesmärk oli välja selgitada Eesti Vabariigi prokuröride ja politseiuurijate tõekspidamised eksperimentaalpsühholoogias kinnitust leidnud petliku käitumise tunnuste kohta, et võimaldada edasine arutelu eksperimentaalse kognitiivse psühholoogia võimaliku panuse osas menetlusvaliteedi parendamiseks. Eesmärkide saavutamiseks analüüsiti olemasoleva teaduskirjanduse põhjal, millised vaadeldavad petliku käitumise tunnused on kinnitust leidnud ning millised on inimeste, kaasa arvatud õigusvaldkonna menetlejate, tõekspidamised nende tunnuste kohta. Lisaks selgitati välja Eesti menetlejate uskumused, võrreldi neid tavainimeste ning varasema kirjandusega ning tehti ettepanekud järgnevatiks uurimisteedeks. Kvantitatiivse uurimismeetodi uurimisstrateegiaks oli mitte-eksperimentaalne läbilõikeline valikuuring, kus andmete kogumiseks kasutati struktureeritud küsimustikku.

Läbi töötatud kirjanduse põhjal püstitati kolm hüpoteesi, millest esimene oli seotud menetlejate ja tavainimeste uskumuste võrdlemisega, teine uuris, kuivõrd menetlejate uskumused on kooskõlas empiirilisel verifitseeritud seaduspärasustega, ning kolmas käsitles töökogemuse seost õigesti vastamise ning vastuse kohta raporteeritud enesekindlusega. Esimene püstitatud hüpotees, mille kohaselt ei erine menetlejad ja tavainimesed omavahel petlikule käitumisele viitavate tunnuste kohaste uskumuste osas olulisel määral, leidis osalist kinnitust. Seitsmest uuringus käsitletud tunnusest erinesid menetlejate ja tavainimeste uskumused kolmel juhul. Ka teine hüpotees, mille põhjal menetlejate uskumused ei ole rahuldaval määral kooskõlas varasemates uuringutes empiirilisel leitud seaduspärasustega, leidis osalise kinnituse. Nimelt olid menetlejate uskumused teaduskirjanduses kirjeldatud empiirilisel kinnitust leidnud seaduspärasusega kooskõlas ühe tunnuse puhul, tavainimestest rohkem kooskõlas kahe tunnuse puhul ning teaduskirjandusega vastuolus nelja petliku käitumise tunnuse puhul. Kolmas hüpotees leidis samuti osalist kinnitust. Ootuspäraselt ei tuvastatud menetlejate tööstaaži seost küsimustikus õigesti valitud vastusealternatiivide arvuga. Ootustele vastupidiselt ei olnud pikema tööstaažiga menetlejad oma vastustes enesekindlamad, olenemata sellest, et politseiuurijad üldiselt olid vastustes oluliselt enesekindlamad kui võrdlusgrupid ning menetlejad raporteerisid kõrgemat enesekindlust oma võimekuses valetamist päriselt tuvastada.

Uurimisprobleem, mis küsis, kas Eesti menetlejate teadlikkus pettusele viitavatest jälgitavatest käitumismustritest on tavainimestega võrreldes rohkem kooskõlas teadlaste poolt empiirilisel tõestatud seaduspärasustega, sai vastuse. Kokkuvõttes näitasid saadud tulemused, et nii politseiametnikel kui prokuröridel on tavainimestega enamjaolt sarnased uskumused selle osas, kuidas väljendub petlik käitumine. Menetlejal oli nende tunnuste diagnostilisuse osas mitmeid stereotüüpseid valearvamusi, kuid nende uskumused olid rohkem kooskõlas erialakirjandusega verbaalsete või paraverbaalsete märkide osas. Kuigi see järeldus ei ole ülemäära üldistatav ja garanteeritult tõsikindel, haakub see varasemate uuringute leidudega, et verbaalsed tunnused on valetamise avastamisel õigus kontekstis mõnevõrra usaldusväärsemad.

Võttes arvesse, et grupisest üksmeelt ei tuvastatud ühegi petliku käitumise mittediagnostilise tunnuse puhul, nähakse mõistliku ettepanekuna proovida uskumusi õigusvallas ühildada. Kas see toimuks koolituste kaudu või muus vormis, jääb organisatsioonisiseseks valikuks, kuid kindlasti võiks fookus olla peamistel petlikule käitumisele viitavatel vaadeldavatel märkidel võrdlevalt koos tõesele käitumisele osutavate diagnostiliste märkidega. Tavainimene, kellel on stereotüüpsed tõekspidamised, võib oma elus teha mõne vale hinnangu, kuid needsamad uskumused on õigusvaldkonnas suuremate tagajärgedega, sest võivad mõju avaldada menetluse kvaliteedile. Seetõttu võiksid jagatud materjalid keskenduda just müütidele – levinud uskumustele petlikkuse ilmingute kohta, mis tegelikkuses ei ole diagnostilise väärtusega. Valedest tõekspidamistest teadlikuks saamine võib olla piisav, et suunata tähelepanu verbaalsetele vihjetele, mille osas on alust arvata, et uskumused on täpsemad ja diagnostilisemad. Alles pärast peamiste müütide ümberlukkamist, võiks ette võtta uute vaadeldavate tunnuste tutvustamise. Koolituste võimalikust postitiivsest mõjust parema, st stabiilsema ja ajas püsivama, tulemuse saaks aidata saavutada verbaalsetele märkidele keskenduvate teaduslikult tõestatud praktikate (nagu kriteeriumipõhine sisuanalüüs) rakendamine menetlusprotsessi ja kasutatavate meetodikate hulka lisamine.

Edasised uuringud peaksid keskenduma konkreetsetele protsessidele õigusliku menetluse praktikas, et selgitada välja otsustuskohad, kus uurijad peavad tegema vaistlikuid valikuid ütluste tõepärasuse kohta, ning tuua välja tegelikud tunnusjooned ning otsustusmehhanismid, mida menetlejad nende otsuste tegemisel kasutavad. See võimaldaks

hinnata reaalseid kitsaskohti protsessides ning muu hulgas olemasoleva eksperimentaalpsühholoogia teadmistega neid tuvastatud riskikohti leevendada.

SUMMARY

The aim of the Master's thesis was to identify the beliefs of Estonian prosecutors and police investigators about the cues of deceptive behaviour previously verified in scientific research, to facilitate further discussions on the contribution of experimental cognitive psychology to improving procedural quality. In order to reach these objectives, it was necessary to determine which observed signs of lying have been confirmed as valid, based on the available scientific literature, as well as find what has previously been found on people's, including law enforcement professionals', beliefs about these cues. The beliefs of Estonian prosecutors and investigators were compared with both Estonian laypeople's opinions and established knowledge from previous literature. Consequently, recommendations were made for subsequent research topics. A quantitative research method was deployed, with a structured questionnaire used for collecting data for the non-experimental cross-sectional study.

Based on previous literature, three hypotheses were put forward, the first of which compared the beliefs of experts and laypeople, the second examined the extent to which experts' beliefs were consistent with empirically verified regularities, and the third addressed the relationship between work experience, rate of correct answers and reported confidence on these responses. The first hypothesis, according to which law enforcement experts and laypeople do not differ significantly in their beliefs about the cues of deceptive behaviour, was partially confirmed. Of the seven characteristics examined in the current study, the beliefs of experts and laypeople differed in three instances. The second hypothesis was also partially confirmed, affirming that experts' beliefs are not satisfactorily in line with the empirical findings from previous studies on the cues of deception. Namely, experts' beliefs were consistent with the scientific literature on one cue, more in line with true diagnosticity than was the case with laypeople regarding two cues and contradictory with experimental findings regarding four cues of deception. The third hypothesis also found partial confirmation. In accordance with assumptions, no significant correlation was found between the experts' experience and the number of correctly selected alternatives in the questionnaire. Somewhat contrary to expectations, more experienced law enforcement professionals were not significantly more confident in their responses, despite the fact that police investigators were generally significantly more confident in their responses than

prosecutors and laypersons, and, overall, experts reported higher confidence in their ability to actually detect lying.

The research problem, inquiring whether the beliefs of Estonian law enforcement experts about observable patterns of deceptive behaviour are more in line with empirical evidence than laypeople's beliefs, was met. All in all, the results outlined in this paper show that both police officers and prosecutors hold beliefs similar to laypeople about how deceptive behaviour is behaviourally expressed. Experts held several stereotypical misconceptions about the diagnostic value of these cues, but their beliefs were more congruent with scientific literature on verbal or paraverbal cues. Although any conclusions derived from these results are not definitive or limitlessly generalizable, the findings are consistent with previous research.

In conclusion, the results of the present thesis reveal that despite both practical work experience and previous training, the beliefs of Estonian law enforcement experts about the cues of deceptive behaviour are as inconsistent with the empirically confirmed regularities described in the scientific literature as are the common beliefs among laypersons. This conclusion suggests that further analysis of procedural practices from the point of view of legal psychology may be valuable for improving the quality of judicial decisions in the future. It also justifies the need to include specialists versed in science-based lying psychology and behaviour, including experimental cognitive psychologists, among nationally recognized expert witnesses.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Aamodt, M.G. & Custer, H., 2006. Who can best catch a liar? *Forensic Examiner*, 15(1), pp. 6-15.
- Adams, S. & Jarvis, J.P., 2006. Indicators of veracity and deception: an analysis of written statements made to police. *International Journal of Speech Language and the Law*, 13(1), p. 1.
- Akehurst, L., Bull, R., Vrij, A. & Köhnken, G., 2004. The effects of training professional groups and lay persons to use criteria-based content analysis to detect deception. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 18(7), pp. 877-891.
- Akehurst, L., Köhnken, G., Vrij, A., & Bull, R., 1996. Laypersons' and police officers' beliefs regarding deceptive behaviour. *Applied Cognitive Psychology*, 10, pp. 461-471.
- Albahar, M. & Almalki, J., 2019. Deepfakes: Threats and countermeasures systematic review. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 97(22), pp. 3242-3250.
- Allik, J. & Tammiksaar, E., 2016. Who was Emil Kraepelin and why do we remember him 160 years later? *TRAMES: A Journal of the Humanities & Social Sciences*, 20(4).
- Allport, G.W., 1937. *Personality: A psychological interpretation*.
- Amado, B.G., Arce, R., Farina, F. & Vilarino, M., 2016. Criteria-Based Content Analysis (CBCA) reality criteria in adults: A meta-analytic review. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 16(2), pp. 201-210.
- Ambady, N. & Rosenthal, R., 1992. Thin slices of expressive behavior as predictors of interpersonal consequences: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 111(2), p. 256.
- American Psychology-Law Society, 2020. *AP-LS Mission, Vision and Core Values*. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.apadivisions.org/division-41/about> [Kasutatud 10.02.2020].
- Anderson, D.E., DePaulo, B.M., Ansfield, M.E., Tickle, J.J. & Green, E., 1999. Beliefs about cues to deception: Mindless Stereotypes or Untapped Wisdom? *Journal of Nonverbal Behavior*, 23(1), pp. 67-89.

- Ask, K., 2010. A survey of police officers' and prosecutors' beliefs about crime victim behaviors. *Journal of interpersonal violence*, 25(6), pp. 1132-1149.
- Association of Psychological Science, n.d. About. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.psychologicalscience.org/about> [Kasutatud 03.04.2021].
- Bachmann, T., 2003. *Psühhonoomia juriidilises kontekstis*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Bachmann, T., 2015. *Psühholoogia: raamat juristile*. Tallinn: Juura.
- Bartol, C.R. & Bartol, A.M., 1999. History of forensic psychology. *The Handbook of Forensic Psychology*, pp. 3-23.
- Berman, G.L., Narby, D.J. & Cutler, B.L., 1995. Effects of inconsistent eyewitness statements on mock-jurors evaluations of the eyewitness, perceptions of defendant culpability and verdicts. *Law and Human Behavior*, 19, pp. 79-88.
- Bogaard, G. & Meijer, E.H., 2018. Self-reported beliefs about verbal cues correlate with deception-detection performance. *Applied Cognitive Psychology*, 32(1), pp. 129-137.
- Bogaard, G., Meijer, E.H., Vrij, A. & Merckelbach, H., 2016. Strong, but wrong: Lay people's and police officers' beliefs about verbal and nonverbal cues to deception. *PloS one*, 11(6).
- Bond Jr, C.F. & DePaulo, B.M. 2006. Accuracy of deception judgements. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), pp. 214-234.
- Bond Jr, C.F. & DePaulo, B.M., 2008. Individual differences in judging deception: Accuracy and bias. *Psychological Bulletin*, 134(4), p. 477.
- Bordens, K.S. & Abbott, B.B., 2002. *Research Design and Methods: A Process Approach*. New York: McGraw-Hill.
- Bull Kovera, M. & Evelo, A.J., 2020. Improving Eyewitness-Identification Evidence Through Double-Blind Lineup Administration. *Current Directions in Psychological Science*, 29(6), pp. 563-568.
- Buller, D.B., Strzyzewski, K.D. & Hunsaker, F.G., 1991. Interpersonal deception: II. The inferiority of conversational participants as deception detectors. *Communications Monographs*, 58(1), pp. 25-40.

- Burgoon, J.K., 2018. Microexpressions are not the best way to catch a liar. *Frontiers in psychology*, 9, p. 1672.
- Burgoon, J.K., Stoner, G.A., Bonito, J.A. & Dunbar, N.E., 2003. Trust and deception in mediated communication. In *36th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2003. Proceedings of the* (pp. 11-pp). IEEE.
- Cautin, R.L., 2009. The founding of the association for psychological science: Part 2. The tipping point and early years. *Perspectives on Psychological Science*, 4(3), pp. 224-235.
- Chaplin, C. & Shaw, J., 2016. Confidently wrong: Police endorsement of psycho-legal misconceptions. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 31(3), pp. 208-216.
- Charman, S.D., Kavetski, M. & Mueller, D.H., 2017. Cognitive bias in the legal system: Police officers evaluate ambiguous evidence in a belief-consistent manner. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(2), pp. 193-202.
- Colwell, L.H., Miller, H.A., Lyons Jr, P.M. & Miller, R.S., 2006. The training of law enforcement officers in detecting deception: A survey of current practices and suggestions for improving accuracy. *Police Quarterly*, 9(3), pp. 275-290.
- Cooper, B.S. & Yuille, J.C., 2007. Psychopathy and Deception. In H. Hervé & J. C. Yuille (Eds.), *The Psychopath: Theory, Research, and Practice*, pp. 487–503. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Cooper, B.S., Hervé, H. & Yuille, J.C., 2009. Evaluating truthfulness: Detecting truths and lies in forensic contexts. In R. Bull, T. Valentine, & T. Williamson (Eds.), *Handbook of the Psychology of Investigative Interviewing*, pp. 301-328. UK: Wiley
- Crump, D., 2019. Why Do We Admit Criminal Confessions into Evidence. *Seattle UL Rev.*, 43, p. 71.
- Dana-Kirby, L., 1997. *Discerning truth from deception: is criteria-based content analysis effective with adult statements? Doctoral Dissertation*. USA, Oregon: University of Oregon.
- Denault, V. & Jupe, L.M., 2018. Justice at risk! An evaluation of a pseudoscientific analysis of a witness' nonverbal behavior in the courtroom. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 29(2), pp. 221-242.

- Denault, V., Dunbar, N.E. & Plusquellec, P., 2020. The detection of deception during trials: Ignoring the nonverbal communication of witnesses is not the solution—A response to Vrij and Turgeon (2018). *The International Journal of Evidence & Proof*, 24(1), pp. 3-11.
- DePaulo, B.M. & Morris, W. L., 2004. Discerning lies from truths: Behavioural cues to deception and the indirect pathway of intuition. *The Detection of Deception in Forensic Contexts*, pp. 15-40. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- DePaulo, B.M. & Pfeifer, R.L., 1986. On-the-job experience and skill at detecting deception. *Journal of Applied Social Psychology*, 16, pp. 249–267.
- DePaulo, B.M., Charlton, K., Cooper, H., Lindsay, J.J. & Muhlenbruck, L., 1997. The accuracy-confidence correlation in the detection of deception. *Personality and Social Psychology Review*, 4, pp. 346-357.
- DePaulo, B.M., Epstein, J.A. & Wyer, M.M., 1993. *Sex differences in lying: How women and men deal with the dilemma of deceit*.
- DePaulo, B.M., Kashy, D.A., Kirkendol, S.E., Wyer, M.M. & Epstein, J.A., 1996. Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, pp. 979-995.
- DePaulo, B.M., Kirkendol, S.E., Tang, J. & O'Brien, T.P., 1988. The motivational impairment effect in the communication of deception: Replications and extensions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12(3), pp. 177-202.
- DePaulo, B.M., Lindsay, J.J., Malone, B.E., Muhlenbruck, L., Charlton, K. & Cooper, H., 2003. Cues to deception. *Psychological Bulletin*, 129(1), pp. 74-118.
- DePaulo, B.M., Stone, J.I. & Lassiter, G.D., 1985. Telling ingratiating lies: Effects of target sex and target attractiveness on verbal and nonverbal deceptive success. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(5), p. 1191.
- DePaulo, P.J. & DePaulo, B.M., 1989. Can Deception by Salespersons and Customers Be Detected Through Nonverbal Behavioral Cues? *Journal of Applied Social Psychology*, 19(18), pp. 1552-1577.
- Desmarais, S.L., 2009. Examining report content and social categorization to understand consistency effects on credibility. *Law and Human Behavior*, 33, pp. 470-480.

- Doyle, J.M., 2012. Ready for the psychologists: Learning from eyewitness errors. *Court review*, 48, pp. 4-12.
- Driskell, J.E., 2012. Effectiveness of deception detection training: A meta-analysis. *Psychology, Crime & Law*, 18(8), pp. 713-731.
- Dunbar, N.E., Jensen, M.L., Burgoon, J.K., Kelley, K.M., Harrison, K.J., Adame, B.J. & Bernard, D.R., 2015. Effects of veracity, modality, and sanctioning on credibility assessment during mediated and unmediated interviews. *Communication Research*, 42(5), pp. 649-674.
- Ekman, P. & Friesen, W.V., 2003. *Unmasking the face: A guide to recognizing emotions from facial clues* (Vol. 10). USA: New York Academy of Sciences
- Ekman, P. & O'Sullivan, M., 1991. Who can catch a liar? *American Psychologist*, 46, pp. 913–920.
- Ekman, P., 2009. *Telling lies: Clues to deceit in the marketplace, politics, and marriage (revised edition)*. WW Norton & Company.
- Ekman, P., Friesen, W.V. & O'Sullivan, M., 1988. Smiles when lying. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(3), p. 414.
- Ekman, P., Friesen, W.V. & Scherer, K.R., 1976. Body movement and voice pitch in deceptive interaction. *Semiotica*, 16(1), pp. 23-28.
- Ekman, P., O'Sullivan, M. & Frank, M.G., 1999. A few can catch a liar. *Psychological Science*, 10(3), pp. 263-266.
- Ekman, P., O'Sullivan, M., Friesen, W.V. & Scherer, K.R., 1991. Invited article: Face, voice, and body in detecting deceit. *Journal of Nonverbal Behavior*, 15(2), pp. 125-135.
- Enos, F., Benus, S., Cautin, R.L., Graciarena, M., Hirschberg, J. and Shriberg, E., 2006. Personality factors in human deception detection: Comparing human to machine performance. In *Ninth International Conference on Spoken Language Processing*.
- Fabiszewski, M.J., 2020. Major Reforms for Minors' Confessions: Rethinking Self-Incrimination Protections for Juveniles. *Boston College Law Review*, 61(7), p. 2643.

- Fawcett, H.E., 2014. Lie Bias. In Levine, T.R. (Eds.), *Encyclopedia of Deception*. California: Sage Publications.
- Feeley, T.H. & DeTurck, M.A., 1997. Perceptions of communications as seen by the actor and as seen by the observer: The case of lie detection. In *International Communication Association Annual Conference, Montreal, Canada*.
- Feeley, T.H. & DeTurck, M.A., 1998. The behavioral correlates of sanctioned and unsanctioned deceptive communication. *Journal of Nonverbal Behavior*, 22(3), pp. 189-204.
- Feeley, T.H. & Young, M.J., 2000. Self-reported cues about deceptive and truthful communication: The effects of cognitive capacity and communicator veracity. *Communication Quarterly*, 48(2), pp. 101-119.
- Fisher, R.P., Brewer, N. & Mitchell, G., 2009. The relation between consistency and accuracy of eyewitness testimony: Legal versus cognitive explanations. In T. Williamson, R. Bull, & T. Valentine (Eds.), *Handbook of psychology of investigative interviewing: Current developments and future directions*, pp. 121-136. Chichester, UK: Wiley.
- Ford, E.B., 2006. Lie detection: Historical, neuropsychiatric and legal dimensions. *Internal Journal of Law and Psychiatry*, 29, pp. 159-177.
- Forrest, J.A., Feldman, R.S. & Tyler, J.M., 2004. When Accurate Beliefs Lead to Better Lie Detection 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 34(4), pp. 764-780.
- Fox, D.R., 1999. Psycholegal scholarship's contribution to false consciousness about injustice. *Law and Human Behavior*, 23(1), pp. 9-30.
- Frank, M.G. & Feeley, T.H., 2003. To catch a liar: Challenges for research in lie detection training. *Journal of Applied Communication Research*, 31(1), pp. 58-75.
- Frank, M.G. & Svetieva, E., 2012. Lies worth catching involve both emotion and cognition: Commentary on Vrij & Granhag (2012). *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 1(2), pp. 131-133.
- Gilbert, J.A.E. & Fisher, R.P., 2006. The effects of varied retrieval cues on reminiscence in eyewitness memory. *Applied Cognitive Psychology*, 20, pp. 723-739.

- Gould, J.B. & Leo, R.A., 2010. One hundred years later: Wrongful convictions after a century of research. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, pp. 825-868.
- Granhag, P.A. & Strömwall, L.A., 2000. Effects of preconceptions on deception detection and new answers to why lie-catchers often fail. *Psychology, Crime & Law*, 6, pp. 197-218.
- Granhag, P.A. & Strömwall, L.A., 2001. Deception detection: Interrogators' and observers' decoding of consecutive statements. *The Journal of Psychology*, 135(6), pp. 603-620.
- Granhag, P.A. & Strömwall, L.A., 2002. Repeated interrogations: Verbal and non-verbal cues to deception. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 16(3), pp. 243-257.
- Granhag, P.A. & Strömwall, L.A., 2004. *The Detection of Deception in Forensic Contexts*, pp. 15-40. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granhag, P.A. & Vrij, A., 2005. Deception detection. In N. Brewer & K.D. Williams (Eds.), *Psychology and law: An empirical perspective*, pp. 43-92. New York: The Guilford Press.
- Granhag, P.A., Strömwall, L.A. & Jonsson, A.C., 2003. Partners in Crime: How Liars in Collusion Betray Themselves 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(4), pp. 848-868.
- Griesel, D. & Yuille, J.C., 2007. Credibility assessment in eyewitness memory. In Toglia, M.P. et al. (Eds.), *The Handbook of Eyewitness Psychology, Vol I: Memory for events*, pp. 339-370. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Gross, R.S., O'Brien, B., Hu, C. & Kennedy, E.H., 2014. Rate of false conviction in capital cases. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(20), pp. 7230-7235.
- Hamby, S., Sugarman, D.B. & Boney-McCoy, S., 2006. Does questionnaire format impact reported partner violence rates?: An experimental study. *Violence and Victims*, 21(4), pp. 507-518.
- Harris, D., 2018. Deepfakes: False pornography is here and the law cannot protect you. *Duke L. & Tech. Rev.*, 17, p. 99.

- Hartwig, M. & Bond Jr, C.F., 2011. Why do lie-catchers fail? A lens model meta-analysis of human lie judgments. *Psychological Bulletin*, 137(4), p.643.
- Hartwig, M. & Bond Jr, C.F., 2014. Lie detection from multiple cues: A meta-analysis. *Applied Cognitive Psychology*, 28(5), pp. 661-676.
- Harvey, A.C., Vrij, A., Leal, S., Hope, L. & Mann, S., 2019. Amplifying deceivers' flawed metacognition: Encouraging disclosures after delays with a model statement. *Acta Psychologica*, 200, p. 102935.
- Hauch, V., Sporer, S.L., Michael, S.W. & Meissner, C.A., 2016. Does training improve the detection of deception? A meta-analysis. *Communication Research*, 43(3), pp. 283-343.
- Hill, C., Memon, A. & McGeorge, P., 2008. The role of confirmation bias in suspect interviews: A systematic evaluation. *Legal and Criminological Psychology*, 13(2), pp. 357-371.
- Janzen, K., 2019. Coerced Fate. *The Journal of Criminal Law and Criminology (1973-)*, 109(1), pp. 71-102.
- Jensen, L.A., Arnett, J.J., Feldman, S.S. & Cauffman, E., 2004. The right to do wrong: Lying to parents among adolescents and emerging adults. *Journal of Youth and Adolescence*, 33(2), pp. 101-112.
- Johnson, M.K. & Raye, C.L., 1981. Reality monitoring. *Psychological Review*, 88(1), pp. 67-85.
- Johnson, M.K., Foley, M.A., Suengas, A.G. & Raye, C.L., 1988. Phenomenal characteristics of memories for perceived and imagined autobiographical events. *Journal of Experimental Psychology*, 117(4), pp. 371-376.
- Justiitsminister, 2004. *Prokuratuuri struktuur ja teenistujate koosseis. Määrus. RTL 2004, 96, 1499.*
- Kask, K., 2011. Comparison of knowledge of law enforcement and lay people regarding eyewitness testimony. *Juridica Int'l*, 18, pp. 161-172.

Kassin, S.M., Goldstein, C.C. & Savitsky, K., 2003. Behavioral confirmation in the interrogation room: On the dangers of presuming guilt. *Law and Human Behavior*, 27(2), pp. 187-203.

Kohtuekspetiisiseadus (2001) RT I 2001, 53, 309.

Koriat, A., Bjork, R.A., Sheffer, L. & Bar, S.K., 2004. Predicting One's Own Forgetting: The Role of Experience-Based and Theory-Based Processes. *Journal of Experimental Psychology: General*, 133(4), pp. 643-656.

Kornell, N. & Bjork, R. A., 2009. A stability bias in human memory: Overestimating remembering and underestimating learning. *Journal of Experimental Psychology: General*, 138(4), pp. 449-468.

Krantz, J.H. & Dalal, R., 2000. Validity of Web-based psychological research. *Psychological experiments on the Internet*, pp. 35-60. USA: Academic Press.

Krauss, C.R., 2019. *Wundt, Avenarius, and scientific psychology: A debate at the turn of the twentieth century*. USA: Springer.

Kriminaalmenetluse seadustik (2003) RT I, 20.05.2016, 5.

Kurbat, J., 2013. *Polügraafitesti valiidsus ja reliaablus*. Lõputöö. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.

Köhnken, G., 2004. Statement validity analysis and the 'detection of the truth'. *The detection of deception in forensic contexts*, 41, p. 63.

Landström, S., Ask, K. & Sommar, C., 2019. Credibility judgments in context: effects of emotional expression, presentation mode, and statement consistency. *Psychology, Crime & Law*, 25(3), pp. 279-297.

Landström, S., Granhag, P.A. & Hartwig, M., 2005. Witnesses appearing live versus on video: Effects on observers' perception, veracity assessments and memory. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 19(7), pp. 913-933.

Levitan, S.I., Levine, M., Hirschberg, J., Cestero, N., An, G. & Rosenberg, A., 2015. Individual differences in deception and deception detection. *Proceedings of Cognitive*, pp. 331-348.

- Lundeberg, M.A., Fox, P.W. & Punčohaf, J., 1994. Highly confident but wrong: Gender differences and similarities in confidence judgments. *Journal of Educational Psychology*, 86(1), p. 114.
- Maccoby, E.E. & Jacklin, C.N., 1974. Myth, reality and shades of gray: What we know and don't know about sex differences. *Psychology Today*, 8(7), pp. 109-112.
- Magomedov, A., 2013. *Valetamise avastamise erinevad meetodid. Lõputöö*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Mann, S. & Vrij, A., 2006. Police officers' judgement of veracity, tenseness, cognitive load and attempted behavioural control in real-life police interviews. *Psychology, Crime & Law*, 12(3), pp. 307-319.
- Mann, S., Vrij, A. & Bull, R., 2000. Telling and detecting true lies. In A. Czerederecka, T. Jaskiewicz-Obydzinska, & J. Wojcikiewicz (Eds.), *Forensic psychology and law. Traditional questions and new ideas* (pp. 221-225). Krakow: Institute of Forensic Research Publishers
- Mann, S., Vrij, A. & Bull, R., 2004. Detecting true lies: Police officers' ability to detect suspects' lies. *Journal of Applied Psychology*, 89(1), pp. 137-149.
- Mann, S., Vrij, A. & Bull, R., 2006. Looking through the eyes of an accurate lie detector. *The Journal of Credibility Assessment and Witness Psychology*, 7(1), pp. 1-16.
- Maras, M.H. & Alexandrou, A., 2019. Determining authenticity of video evidence in the age of artificial intelligence and in the wake of Deepfake videos. *The International Journal of Evidence & Proof*, 23(3), pp. 255-262.
- Marken-Kruusmägi, I., 2013. *Polügraafiatesti abil saadud andmete usaldusvääruse võrdlemine muude tõendite usaldusväärusega. Bakalaureusetöö*. Tallinn: Tartu Ülikool.
- Markus, H., 1977. Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, pp. 63-78.
- Masip, J. & Herrero, C., 2015. Police detection of deception: Beliefs about behavioral cues to deception are strong even though contextual evidence is more useful. *Journal of Communication*; 65, pp. 125-145.

- McPeak, A., 2021. The Threat of Deepfakes in Litigation: Raising the Authentication Bar to Combat Falsehood. *Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law*, 23(2), p. 5.
- Meissner, C.A. & Kassin, S.M., 2002. "He's guilty!": Investigator bias in judgments of truth and deception. *Law and Human Behavior*, 26, pp. 469-480.
- Meyn, I., 2014. The Unbearable Lightness of Criminal Procedure. *Am. J. Crim. L.*, 42, p. 39.
- Miller, G.R. & Stiff, J.B., 1993. *Deceptive Communication*. California: Sage
- Miller, M., 2020. *E-kiri töö autorile [E-kiri]* (19.05.2020).
- Nahari, G., Vrij, A. & Fisher, R.P., 2014. The verifiability approach: Countermeasures facilitate its ability to discriminate between truths and lies. *Applied Cognitive Psychology*, 28(1), pp. 122-128.
- National Institute of Justice Technical Working Group for Eyewitness Evidence, 1999. *Eyewitness evidence: A guide for law enforcement*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/178240.pdf> [Kasutatud 11.04.2021]
- Neal, T.M., Slobogin, C., Saks, M.J., Faigman, D.L. & Geisinger, K.F., 2019. Psychological assessments in legal contexts: Are courts keeping "junk science" out of the courtroom?. *Psychological Science in the Public Interest*, 20(3), pp. 135-164.
- New York State Committee, 2004. *Criminal Jury Instructions 2d*. [Võrgumaterjal] Leitav: <http://www.nycourts.gov/judges/cji/0-TitlePage/2-History.shtml> [Kasutatud 27.03.2021].
- Norris, R.J., Bonventre, C.L., Redlich, A.D., Acker, J.R. & Lowe, C., 2019. Preventing wrongful convictions: An analysis of state investigation reforms. *Criminal Justice Policy Review*, 30(4), pp. 597-626.
- Palu, A., 2014. *Motiveeritud ebasiira käitumise uurimine selle sõltuvuses transkraniaalse magnetstimulatsiooni pidurdavast mõjust*. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tartu Ülikool.

Parker, A. & Brown, J., 2000. Detection of deception: statement validity analysis as a means of determining truthfulness or falsity of rape allegations. *Legal and Criminological Psychology*, 5, pp. 237-259.

Pfefferkorn, R., 2019. "Deepfakes" in the Courtroom. *BU Pub. Int. LJ*, 29, p. 245.

Piilberg, L., 2017. *Mäluvigade tekkimise võimalused tunnistaja ütluste kujunemisel kriminaalmenetluses. Magistritöö*. Tallinn: Tartu Ülikool.

Police Executive Research Forum, 2013. *A national survey of eyewitness identification procedures in law enforcement agencies*. [Võrgumaterjal] Leitav:

http://www.policeforum.org/assets/docs/Free_Online_Documents/Eyewitness_Identification/a%20national%20survey%20of%20eyewitness%20identification%20procedures%20in%20law%20enforcement%20agencies%202013.pdf [Kasutatud 11.04.2021]

Porter, S. & Ten Brinke, L., 2008. Reading between the lies: Identifying concealed and falsified emotions in universal facial expressions. *Psychological Science*, 19(5), pp. 508-514.

Porter, S., Juodis, M., ten Brinke, L.M., Klein, R. & Wilson, K., 2010. Evaluation of the effectiveness of a brief deception detection training program. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 21(1), pp. 66-76.

Porter, S., Woodworth, M. & Birt, A.R., 2000. Truth, lies, and videotape: An investigation of the ability of federal parole officers to detect deception. *Law and Human Behavior*, 24(6), pp. 643-658.

Porter, S., Yuille, J.C. & Birt, A.R., 2001. The discrimination of deceptive, mistaken, and truthful witness testimony. *Psychology in the courts: International advances in knowledge*, pp. 253-270.

Pozzulo, J.D. & Dempsey, J.L., 2009. The effect of eyewitness testimonial consistency and type of identification decision on juror decision making. *American Journal of Forensic Psychology*, 27, pp. 49-68.

Prokuratuur, 2021. *Personal*. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.prokuratuur.ee/et/prokuratuur/personal> [Kasutatud 05.05.2021].

Railean, E. & Baghici, N., 2020. Psychological expertise or/and legal psychology: a meta-system review. *Revista Națională de Drept*, 237(7-8), pp. 71-78.

- Rand, K., 2014. *Valetamiskäitumine ja emotsiooniväljendused ning nende hindamise oskus patrullpolitseinikuna Põhja prefektuuri Ida politseijaoskonna näitel. Lõputöö.* Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Randma, H., 2017. *Lapsealise kannatanu ütluste usaldusväärsus kriminaalmenetluses. Magistritöö.* Tallinn: Tartu Ülikool.
- Reinhard, M.A., Scharmach, M. & Müller, P., 2013. It's not what you are, it's what you know: Experience, beliefs, and the detection of deception in employment interviews. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(3), pp. 467-479.
- Riggio, R.E. & Friedman, H.S., 1983. Individual differences and cues to deception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), p. 899.
- Ristmets, J., 2018. *Nägude äratundmise ja identifitseerimise seos tööluse sügavusega. Bakalaureusetöö.* Tallinn: Tartu Ülikool.
- Riva, G., Teruzzi, T. & Anolli, L., 2003. The use of the internet in psychological research: Comparison of online and offline questionnaires. *CyberPsychology & Behavior*, 6(1), pp. 73-80.
- Robinson, O.C., 2011. The idiographic/nomothetic dichotomy: Tracing historical origins of contemporary confusions. *History & Philosophy of Psychology*, 13(2), pp. 32-39.
- Rubin, D.C. & Wenzel, A.E., 1996. One hundred years of forgetting: A quantitative description of retention. *Psychological Review*, 103, pp. 734-760.
- Saks, M.J., 1986. The law does not live by eyewitness testimony alone. *Law and Human Behavior*, 10, pp. 279-280.
- Sapir A., 1987. *The LSI course on scientific content analysis (SCAN).* Phoenix, AZ: Laboratory for Scientific Interrogation.
- Scherer, K.R., Feldstein, S., Bond, R.N. & Rosenthal, R., 1985. Vocal cues to deception: A comparative channel approach. *Journal of Psycholinguistic Research*, 14(4), pp. 409-425.
- Serota, K.B., Levine, T.R. & Boster, F.J., 2010. The prevalence of lying in America: Three studies of self-reported lies. *Human Communication Research*, 36, pp. 2–25.

- Shaw, J., Öhman, L. & van Koppen, P., 2013. Psychology and law: The past, present, and future of the discipline. *Psychology, Crime & Law*, 19(8), pp. 643-647.
- Shuy, R.W., 1998. *The Language of Confession, Interrogation and Deception*. Thousand Oaks, California: Sage Publications Inc.
- Spidel, A., Hervé, H.F., Greaves, C., Cooper, B.S. & Hare, R.D., 2003. Psychopathy and deceptive motivations in young offenders. *Much ado about crime: Chapters on psychology and law*, pp. 287-299.
- Sporer, S. L. & Schwandt, B., 2007. Moderators of nonverbal indicators of deception: A meta-analytic synthesis. *Psychology, Public Policy, and Law*, 13(1), pp. 1–34.
- Sporer, S.L. & Schwandt, B., 2006. Paraverbal indicators of deception: A meta-analytic synthesis. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 20(4), pp. 421-446.
- Steller, M. & Koehnken, G., 1989. Criteria-based statement analysis. In Raskin, D.C. (Eds.), *Psychological methods in criminal investigation and evidence*, pp. 217–245. New York, NY: Springer Publishing.
- Steller, M., 1989. Recent developments in statement analysis. In Yuille, J.C., *Credibility Assessment*, pp. 135-154. Springer, Dordrecht.
- Sternglanz, R.W., Morris, W.L., Morrow, M. & Braverman, J., 2019. A review of meta-analyses about deception detection. *The Palgrave handbook of deceptive communication*, pp. 303-326.
- Strömwall, L. & Granhag, P.A., 2003. How to detect deception? Arresting the beliefs of police officers, prosecutors and judges. *Psychology, Crime and Law*, 9(1), pp. 19-36.
- Strömwall, L.A., Granhag, P.A. & Hartwig, M., 2004. Practitioners' beliefs about deception. *The Detection of Deception in Forensic Contexts*, p. 229-250.
- Stubbs, M., 1986. Lexical density: A technique and some findings. *M. Coulthard (Eds.) Talking About Text*, pp. 27-42. Birmingham, England: University of Birmingham.

Zuckerman, M., DePaulo, B.M. & Rosenthal, R., 1981. Verbal and nonverbal communication of deception. *Advances in Experimental Social Psychology*, 14, pp. 1-59. Academic Press.

The Global Deception Research Team, 2006. A world of lies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(1), pp. 60-74.

Tiitson, K., 2012. *Kohtuliku arutamise vahetuse põhimõte Eesti I astme kriminaalkohtumenetluses. Magistritöö. Tartu Ülikool.*

Tiks, T., 2016. *Põhja prefektuuri tööpiirkonna kohtueelsete menetlejate teadlikkus DNA kontaminatsioonist ja teisest ülekandumisest. Magistritöö. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.*

Trankell, A., 1972. *Reliability of Evidence: methods for analyzing and assessing witness statements.* Stockholm: Rotobekman.

Usin, G., 2021. *E-kiri töö autorile [E-kiri] (06.05.2021).*

Vabariigi Presidendi Kantselei, 2018. *Süüdimõistetute armuandmispalvete läbivaatamine. Vabariigi Presidendi Kantselei dokumendiregisteri 26.03.2018 dokument nr 1-3.4/239. [Võrgumaterjal] Leitav:*

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vabariigi_Presidendi_26.03.2018_otsus_nr_239_%22S%C3%BC%C3%BCdim%C3%B5istetute_armuandmispalvete_1%C3%A4bivaatamine%22.pdf [Kasutatud 12.02.2020]

Wells, G. L., 2020. Psychological science on eyewitness identification and its impact on police practices and policies. *American Psychologist*, 75(9), pp. 1316–1329.

Wells, G. L., Small, M., Penrod, S. J., Malpass, R. S., Fulero, S. M. & Brimacombe, C. A. E., 1998. Eyewitness identification procedures: Recommendations for lineups and photospreads. *Law and Human Behavior*, 22, pp. 603–647.

Wells, G.L., Kovera, M.B., Douglass, A.B., Brewer, N., Meissner, C.A. & Wixted, J.T., 2020. Policy and procedure recommendations for the collection and preservation of eyewitness identification evidence. *Law and Human Behavior*, 44(1), p. 3.

Wells, G.L., Malpass, R.S., Lindsay, R.C., Fisher, R.P., Turtle, J.W. & Fulero, S.M., 2000. From the lab to the police station: A successful application of eyewitness research. *American Psychologist*, 55(6), pp. 581-598.

- Westerlund, M., 2019. The emergence of deepfake technology: A review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11).
- Williams, J.W., 2000. Interrogating justice: a critical analysis of the police interrogation and its role in the criminal justice process. *Canadian Journal of Criminology*, 42(2), pp. 209-240.
- Wong, W.C., 2009. Retracing the footsteps of Wilhelm Wundt: Explorations in the disciplinary frontiers of psychology and in Völkerpsychologie. *History of Psychology*, 12(4), p. 229.
- Voo, K., 2018 *Ausate äratundmisridade koostamine ning kasutamise eksperimentaalses teaduses ja politseipraktikas. Bakalaureusetöö*. Tallinn: Tartu Ülikool.
- Wright Whelan, C., Wagstaff, G.F. & Wheatcroft, J.M., 2015. High stakes lies: Police and non-police accuracy in detecting deception. *Psychology, Crime and Law*, 21(2), pp. 127-138.
- Wright, C. & Wheatcroft, J.M., 2017. Police officers' beliefs about, and use of, cues to deception. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 14(3), pp. 307-319.
- Vrij A., 2008. Nonverbal dominance versus verbal accuracy in lie detection: A plea to change police practice. *Criminal Justice and Behavior*; 35, pp. 1323-1336.
- Vrij, A. & Fisher, R.P., 2016. Which lie detection tools are ready for use in the criminal justice system?. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 5(3), pp. 302-307.
- Vrij, A. & Mann, S., 2001a. Telling and detecting lies in a high-stake situation: The case of a convicted murderer. *Applied Cognitive Psychology*, 15, pp. 187-203.
- Vrij, A. & Mann, S., 2001b. Who killed my relative? Police officers' ability to detect real-life high-stake lies. *Psychology, Crime & Law*, 7(2), pp. 119-132.
- Vrij, A. & Mann, S., 2004. Detecting deception: The benefit of looking at a combination of behavioral, auditory and speech content related cues in a systematic manner. *Group Decision and Negotiation*, 13(1), pp. 61-79.

- Vrij, A. & Semin, G.R., 1996. Lie experts' beliefs about nonverbal indicators of deception. *Journal of Nonverbal Behavior*, 20(1), pp. 65-80
- Vrij, A. ja Granhag, P.A., 2012. Eliciting cues to deception and truth: What matters are the questions asked. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 1(2), pp. 110-117.
- Vrij, A. ja Turgeon, J., 2018. Evaluating credibility of witnesses—are we instructing jurors on invalid factors?. *Journal of Tort Law*, 11(2), pp. 231-244.
- Vrij, A., 1995. Behavioral correlates of deception in a simulated police interview. *The Journal of Psychology*, 129(1), pp. 15-28.
- Vrij, A., 2000. *Detecting lies and deceit: The psychology of lying and implications for professional practice*. UK: Wiley.
- Vrij, A., 2004. Guidelines to catch a liar. In P.A. Granhag, & L.A. Strömwall (Eds.), *The Detection of Deception in Forensic Contexts*, pp. 287-314. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Vrij, A., 2019. Deception and truth detection when analyzing nonverbal and verbal cues. *Applied Cognitive Psychology*, 33(2), pp. 160-167.
- Vrij, A., Akehurst, L. & Morris, P., 1997. Individual differences in hand movements during deception. *Journal of Nonverbal Behavior*, 21(2), pp. 87-102.
- Vrij, A., Deeb, H., Leal, S., Granhag, P.A. & Fisher, R.P., 2020. Plausibility: A Verbal Cue to Veracity worth Examining? *European Journal of Psychology Applied to Legal Context*.
- Vrij, A., Edward, K. & Bull, R., 2001. Police officers' ability to detect deceit: The benefit of indirect deception detection measures. *Legal and Criminological Psychology*, 6(2), pp. 185-196.
- Vrij, A., Granhag, P.A. & Porter, S., 2010. Pitfalls and opportunities in nonverbal and verbal lie detection. *Psychological Science in the Public Interest*, 11(3), pp. 89-121.
- Vrij, A., Mann, S. & Fisher, R.P., 2006. An empirical test of the behaviour analysis interview. *Law and Human Behavior*, 30(3), pp. 329-345.

- Vrij, A., Mann, S., Leal, S. & Fisher, R.P., 2021. Combining verbal veracity assessment techniques to distinguish truth tellers from lie tellers. *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, 13(1), pp. 9-19.
- Vrij, A., Mann, S., Robbins, E. & Robinson, M., 2006. Police officers ability to detect deception in high stakes situations and in repeated lie detection tests. *Applied Cognitive Psychology*, 20, pp. 741-755.
- Vrij, A., Mann, S.A., Fisher, R.P., Leal, S., Milne, R. & Bull, R., 2008. Increasing cognitive load to facilitate lie detection: The benefit of recalling an event in reverse order. *Law and Human Behavior*, 32(3), pp. 253-265.
- Vrij, A., Semin, G.R. & Bull, R., 1996. Insight into behavior displayed during deception. *Human Communication Research*, 22(4), pp. 544-562.
- Wu, H. & Leung, S.O., 2017. Can likert scales be treated as interval scales? - A simulation study. *Journal of Social Service Research*, 43(4), pp. 527-532.
- Yarbrough, J.R., 2020. The Science of Deception Detection: A Literature and Policy Review on Police Ability to Detect Lies. *Journal of Criminal Justice and Law*.
- Yuille, J.C., 1988. The systematic assessment of children's testimony. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 29(3), p. 247.

Lisa 1. Uurimisinstrument

Tõepärasuse hindamise tunnused

Sisekaitseakadeemia tegeleb paljude uuringutega, mille eesmärk on saada parem ülevaade ümbritsevast maailmast, aidata kaasa inimeste heaolu parenemisele ning pakkuda vastuseid sotsiaalsetele, majanduslikele ja keskkonnaprobleemidele sisejulgeoleku valdkonnas. Kutsun Teid osalema ühes sellises uurimisprojekti. Enne kui otsustate osa võtta, on oluline, et mõistaksite, miks uuringut tehakse, mida see teie jaoks hõlmab, millist teavet teilt küsitakse ja mida selle teabega tehakse.

Kuigi osalejad jäävad anonüümseks ning kõiki andmeid töödeldakse anonüümisel kujul, on demograafiliste andmete põhjal teoreetiliselt võimalik ka füüsiline isik tuvastada. Seetõttu võetakse arvesse 2016. aastal jõustunud isikuandmete kaitse üldmäärusest tulenevaid suunitlusi. Käesoleva projekti raames on isikuandmete töötlemise õiguslikuks aluseks avalik huvi ja andmete vastutavaks töötlejaks Sisekaitseakadeemia. Andmeid hoiustatakse Siseministeriumi infotehnoloogia- ja arenduskeskuse (SMIT) andmekeskuses.

Mis on uurimistöö eesmärk?

Käesoleva uuringu eesmärgiks on saada esmane ülevaade uurijate uskumuste kohta, mis puudutavad petmiskäitumise vaadeldavaid tunnuseid. Selle uurimistöö käigus kogutud andmed aitavad kaasa õiguspsühholoogia edendamisele Eestis läbi esimese ülevaate, mis võimaldab teha piiratud riikidevahelist võrdlust.

Kes uuringut läbi viib?

Silvia Tänav, MSc

Sisejulgeoleku Instituudi lektor

silvia.tanav@sisekaitse.ee

Miks olete kutsutud osalema?

Olete selle kutse saanud, kuna olete üle 18-aastane ja Teie elukutse ei ole seotud õigusvaldkonnaga. Lisaks ise osalemisele, olete oodatud uuringut ka sõprade ja kolleegidega jagama.

Mis juhtub pärast osalemisega nõustumist?

Kui nõustute osalema, täidate veebipõhisel küsitlusplatvormil peamiselt valikvastustest koosneva küsimustiku, mis võtab ligi 10 minutit. Küsimused keskenduvad tunnustele, mis võivad viidata petmiskäitumisele ning mängivad rolli tõepärasuse hindamisel. Andmeid salvestatakse andmetöötlusprogrammis IBM SPSS Statistics, andmeid ei hoita avalikes ega veebisüsteemides. Teie isikuandmeid ja vastuseid käsitletakse alati konfidentsiaalselt; see tähendab, et neid ei jagata kellelegi väljaspool uurimisrühma.

Vajutades nuppu "Järgmine" nõustute uuringus osalema.

Demograafilised andmed

Järgnevas osas mõned sissejuhatavad küsimused, mis aitavad tulemusi mõtestada.

Sugu

- M
- N

Vanus (aastates)

Siia väljale võib sisestada ainult numbreid.

Sinu vastus peab jääma vahemikku 18 – 80

Vali sobiv (vajadusel täpsusta)

Valige üks järgnevatest vastustest

- Töötan politseiuurijana
- Töötan prokurörina
- Töötan õigusvallas mingil teisel positsioonil
- Töötan õigusvallast väljaspool

Palun lisage oma kommentaar siia:

Tööstaaž (aastates)

Siia väljale võib sisestada ainult numbreid.

Tööalaselt olete kokku puutunud...

- intervjuerimisega
- ülekuulamisega

- pealtnägija ütlustega
- pettuse (valetamise) tuvastamisega
- muu õigusvallas psühholoogiat kaasava teemaga
- mitte ühegagi ülal nimetatutest

Palun hinnake, kui võrd olete enesekindlad enda võimekuses valetamist tuvastada.

Palun valige kõige rohkem üks vastus

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Valikvastustega küsimused valetamise tunnuste kohta

Järgnevas osas leiate valikvastustega küsimused seitsme (7) levinud petmiskäitumise tunnuse kohta. Palun valige vastusevariant, mis Teie arvates vastab enim petmiskäitumise tunnustele.

Üksikasjade arv

Kuivõrd esineb kirjeldustes ja meenutustes detaile ja üksikasju, mis muu hulgas kirjeldavad visuaale, kõla, ruumi, aega, suhtlust ja konteksti.

Valige üks järgnevatest vastustest

- Valetajad esitavad ütlustes rohkem üksikasju kui tõerääkijad
- Valetajad ja tõerääkijad ei erine ütlustes sisalduvate üksikasjade arvu osas
- Valetajad esitavad ütlustes vähem üksikasju kui tõerääkijad

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Järjestikuste avalduste kokkusobivus

Kuivõrd on esitatud kirjeldustes ja meenutustes tõsiasjade ja sündmuste kokkusobivust, põhjuste ja tagajärgede usutavat, mõistlikku seost.

Valige üks järgnevatest vastustest

- Valetajate järjestikkused avaldused on rohkem kokku sobivad kui tõerääkijatel
- Valetajad ja tõerääkijad ei erine järjestikuste avalduste kokkusobivuse osas
- Valetajate järjestikkused avaldused on vähem kokku sobivad kui tõerääkijatel

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Pilgu vältimine

Kuivõrd kõneleja väldib otsest silmkontakti (st otsavaatamist), sealhulgas pöörab pilgu kõrvale.

Valige üks järgnevatest vastustest

- Valetajad väldivad silmkontakti vähem kui tõerääkijad
- Valetajad ja tõerääkijad ei erine pilgu vältimise osas
- Valetajad väldivad silmkontakti rohkem kui tõerääkijad

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Hääletoon

Kuivõrd kõrge on kõneleja hääletämber.

Valige üks järgnevatest vastustest

- Valetajad räägivad tavalisest kõrgema häälega kui tõerääkijad
- Valetajad ja tõerääkijad ei erine hääletooni osas
- Valetajad räägivad tavalisest madalama häälega kui tõerääkijad

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Liigutuste arv

Kuivõrd esineb kõnelejal erinevaid spontaanseid liigutusi nagu jäsememotoorika ja asendimuutused, sealhulgas mittefunktsionaalsed (selge eesmärgita) liigutused.

Valige üks järgnevatest vastustest

- Valetajad teevad vähem kehaliigutusi kui tõerääkijad
- Valetajad ja tõerääkijad ei erine kehaliigutuste osas
- Valetajad teevad rohkem kehaliigutusi kui tõerääkijad

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Kas täpsemaid hinnanguid tõepärasuse kohta annavad ülekuulajad või vaatlejad?

Valige üks järgnevatest vastustest

- Pettust on kergem tuvastada näost näkku ülekuulamisel
- Ülekuulamisel koha peal on sama keeruline pettust tuvastada kui ülekuulamise videosalvestust vaadates
- Pettust on kergem tuvastada ülekuulamise videosalvestust vaadates

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Kas tõepärasuse hindamisel on usaldusväärsemad verbaalsed või mitteverbaalsed tunnused?

Verbaalsed tunnused: jutu sisu ja vorm, sh detailid, konkreetsus, kõnetakistused, ülesehitus, sõnakasutus

Mitteverbaalsed tunnused: liigutused, sh jäsemete liigutused, asendimuutused, žestid, nihelemine; emotsioonid, näoilmed, näo jume, hääletoon ja kõnetempo, pilgu suund, silmapilgutused

Valige üks järgnevatest vastustest

- Usaldusväärsem on keskenduda verbaalsetele tunnustele
- Mitteverbaalsed tunnused on umbes sama usaldusväärsed kui verbaalsed tunnused.
- Usaldusväärsem on keskenduda mitteverbaalsetele tunnustele

Kui enesekindel oma vastuses oled?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Lisaküsimused

Järgnevas osas mõned kokkuvõtavad küsimused.

Kui enesekindel olete eelmises osas antud (valik)vastustes kokkuvõttes?

1 - Üldse mitte   2   3   4   5   6   7 - Äärmiselt enesekindel

Milliseid valetamise tunnuseid veel teate?

Vastasite just mõne levinud tunnuse kohta. Millised vaadeldavad tunnused veel meenusid?

Palun vastake lühikeses vormis, nt "pilgu vältimine".

Palun hinnake, kui võrd olete kursis tõepärasuse hindamist käsitleva teaduskirjandusega.

1 - Üldse mitte kursis 2 3 4 5 6 7 - Väga kursis

Sellega on küsitlus lõppenud.

Täna väga osalemast!

Küsimuste korral pöörduge palun silvia.tanav@sisekaitse.ee